

Ltn
1568

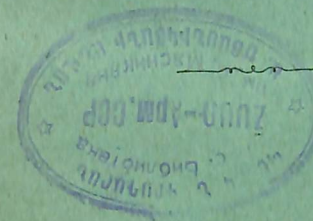
1999

ՊԱՆՈՍ ԵՄԵՐԻՄԱՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՐՈՒՍՏՈՒՔ

ՀՐԱՏԱՐԱՆԻՉ

Գ. ՏԷՕԲՄԷՃԵԱՆ

1940.

ՄԱՐԴՈՒ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Հազիւ 18 տարեկան կար Յակոբիկ, Ա. . . քաղաքի աղքատիկ ընտանիքի մը մէկ հանդիպեց զաւակը: Բարձր ու լեցուն հասակ մը ունէր ան, կլոր, սիրուն գէմք մը՝ նորաբոյս, թաւ աղուամազով մը չրջանակուած: Իր երկու խոշոր ու խառ աչքերու կրակոտ նայուածքները՝ յանդուգն եւ ուշիմ իմացականութեան մը ցոլեւորը կարտայայտէին:

Ուսանող էր տակաւին եւ իր արտակարգ յաջողակութիւնովը ու անձանձիր աշխատասիրութիւնովը կը գերազանցէր իր բոլոր ընկերները՝ իր վրայ դարձնելով ուսուցիչներու սէրն ու համակրութիւնը:

Ամենքը կը զարմանային անոր արագ դարգացման վրայ եւ կը խոստովանէին, թէ փայլուն ապագայ մը վերապահուած է այս մտացի ուսանողին որուն միտքը բաց էր ամեն տեսակ օգտակար պաշարի եւ ազնիւ գաղափարներու համար:

Յակոբիկ անտարբեր կը մնար իր անունին շուրջը տարածայնուած բոլոր գովեստներուն: Ինքը իր մէջ կը զգար բազմակողմանի ընդունակութիւններ, զորս կ'ուզէր մշակել, իր միակ նպատակն էր հետեւիլ գիտութեանց, կրթել իր միտքը եւ ըլլալ մարդ մը ինքնուրոյն, անկախ ու ազատ՝ ապագային օգտակար դառնալու համար իր ընտանիքին ալ ազգին ալ:

Մայրը հրճուանքով եւ հպարտութեամբ կը խօսէր ուրիշներու մօտ իր սիրական մանչուն յառաջդիմութեանն ու կրթութեանը վրայ:

13124 1568-60

28 1573

Սեղծ հայրը իր բոլոր ցաւերուն մէջ մխիթարանք մը կը գտնէր միշտ, մտածելով թէ օր մը իր գաւաղը վարժարանի ընթացքը պիտի աւարտէ, զոհացուցիչ պաշարով մը դուրս պիտի գայ անկէ, հացի կոխին մէջ խեղացի եւ զօրաւոր օգնական մը պիտի ըլլայ իրեն ու ա՛լ վերջ պիտի գտնեն իրենց հանապազօրեայ, սոսկալի մտահոգութիւնները: Յիսուն տառապոտ տարիներ հասակը կորացուցեր էին խեղճ մարդուն որ սակայն ամենէն ծանր, ստրկական աշխատանքն անդամ յանձն կ'առնէր իր յուսալից տղուն դպրոցական պէտքերը անպակաս հոգալու համար, բայց դժբաղդարար շատ անգամներ չէր կրնար անոր բոլոր պահանջներուն զոհացում տալ եւ Յակոբիկ կըստիպուէր յաճախ իր ընկերներէն գիրք ու թուղթ փոխ առնել եւ կամ գրկանքներու ենթարկուիլ:

Հակառակ կրած նեղութեանցը սակայն, Յակոբիկ՝ առանց երբէք վնասելու՝ ամեն դժուարութեան դէմ կը դնէր եւ իր գործը կը շարունակէր այնպիսի յամառ հաստատամտութեամբ մը որով ցոյց կուտար թէ ինքը, ապագային, ուժեղ կամքի տէր մարդ մը ըլլալու ամեն յատկութիւն ունի:

Ուսանողութեան վերջին տարին էր երբ անակնկալ դէպք մը եկաւ վեր իվայր շրջել աշխոյժ պատանիին եւ անոր ծնողաց բոլոր մտածումները:

Իրիկուն մը երբ Յակոբիկ տուն դարձաւ վարժարանէն, իր մօր, տիկին Աննայի գունատ դէմքին վրայ յեղակարծ դժբաղդութիւն մը կարգաց մէկէն:

Փութկոտ իրարանցում մը ունէր Աննա որ զբաղուած էր քանի մը պառաւական զեղեր պատրաստելով: Իր կուրծքէն յաճախակի արձակուած ծանր ու երկար հառաչանքները կարող էին ինքնին հասկցնել, թէ արտակարգ մտահոգութեամբ մը պաշարուած էր ան: Յակոբիկ իր մօր այդ ցաւագին կերպարանքը եւ պատրաստութիւնները տեսնելով ամէն բան գուշակած էր արդէն. ձեռքը գտնուած գասական գրքերու փոքրիկ ծրարը անգալաբար անկիւն մը նետեց եւ աներեւակայելի մտատանջութեամբ մը համակուած, զանգաղ քայլերով մօտեցաւ Աննային:

Ի՞նչ կայ, մայրիկ, հարցուց յուզուած ու դողացող ձայնով մը:

Աննայի խոռոչացած աչքերէն տաք արցունքի երկու խոշոր

կաթիլներ գլորեցան զեղնած ու նիհար այտերուն վրայ:

— Հայրիկդ ծանր հիւանդ է, տղա՛ս, պատասխանեց հեղձամղձուկ ձայնով:

Յակոբիկ զգուշութեամբ բացաւ իր հօր ննջասենեակի դուռը եւ տեսաւ որ հայրը անկողնին մէջ պառկած կը տնքար՝ ծանր ու անհանգիստ հիւանդութեան մը ցաւերուն խառութեանը տակ:

Հիւանդը տարօրինակ յուզում մը ունեցաւ Յակոբիկը տեսնելով, նշանացի հրաման տուաւ որ մօտենայ իրեն ու ապա, բուռն ճիգ մը ընելով յաջողեցաւ նստիլ անկողնին մէջ: Բայց որ՝ քան կը նեղուէր եւ ի՛նչպէս ալ կը դողար: Անիկա իր երկու դողդուջուն ձեռքերուն մէջ բռնեց Յակոբիկի ձեռքը, անոր ձակատը մօտեցուց իր տաք շրթունքներուն եւ հոն գրոշմեց հայրական սիրալիր համբոյր մը՝ կարծես իրեն նշան վերջին օրհնութեան:

Այս միջոցին Աննա ներս մտաւ եւ իր ամուսնոյն ձակատը կապեց զովացուցիչ զեղ մը զոր աւանդութեամբ սօրված՝ եւ քիչ առաջ ինքն իր ձեռքով էր պատրաստած:

— Դնացիր քիչ մը, Մարկոս աղա, բսաւ եւ երկու ձեռքով էրկանը ուսերէն բռնելով, կամացուկ մը դարձեալ պառկեցուց աղքատիկ անկողնին մէջ:

Մարկոս աղան կնկանը հողածու խնամքներէն զոհացած՝ խորունկ հառաչանք մը արձակեց եւ աչքերը փակեց որ քիչ մը քրնանայ ու հանդարտի:

Աննա լաւ մը տեղաւորեց իր էրկան վերմակը, քանի մը քայլ հեռացաւ անկողնէն, երկու ձեռքերը տարածեց, աչքերը յառեց դէպի վեր եւ խաչակնքելով սկսաւ մտքովր աղօթել իր էրկան շուտափոյթ ապաքինութեանը համար: Ապա կամաց մը իր որդւոյն արմուկին դպաւ, գլխովը նշան մը ըրաւ անոր եւ միասին դուրս գացին որպէսզի խոր լուծեան մէջ աւելի հանգստութեամբ կարող ըլլայ քնանալ ձերունի Մարկոս աղան:

Մայր եւ որդի՝ սենեակէն դուրս՝ տանը փոքրիկ սրահին մէջ, խարխուլ նստարանի մը վրայ, քով քովի նստան առանց երբէք իրարու բառ մը արտասանելու:

Երկուքն ալ վրդովիչ մտածումներու մէջ խորասուզուած էին: Սեւամաղձ խորհուրդներով իր միտքը կը չարչրկէր Աննա որ վերջապէս տիրող լուծիւնը խղեց ուղղակի ցաւատանջ սրտին խորերէն դուրս թռած տխուր հառաչանքով մը: Ապա իր թախալի

աչքերը դարձուց զաւկին վրայ ու սկսաւ հեկեկաձայն խօսիլ անոր հետ յուսահատական մեղմ շեշտով:

— Յակոբիկ, վաղը պէտքէ ինձ մօտ մնա, եթէ հայրիկդ չը կարողանայ ոտքի ելնել . . . :

Այս խօսքերը արտասանելու ատեն Աննայի աչքերը նորէն լցուեցան եւ չի կրցաւ իր արցունքը զսպել:

Մօր խօսքերը շատ տխուր ազդեցութիւն ըրին Յակոբիկին վրայ ու սկսաւ ինքն ալ լռիկ արտասուել: Անմիջապէս մօրը գիրկը ինկաւ, երկու ձեռքերով անոր վիզը պլլուեցաւ ու պատասխանեց.

— Երբէք չպիտի հեռանամ քեզմէն եւ պիտի հսկեմ հայրիկիս անկողնին մօտ:

Աննա չի կրնալով համբերել, յաճախակի հիւանդին սենեակը կը մտնէր: Մարկոս աղան հազիւ քանի մը վայրկեան կրցաւ մըրափել եւ ահա արթնցաւ ու սկսաւ ցաւագին ձիւեր արձակել:

— Գլուխս կը ճաթի՛, օգնութիւն մը, կը պոռար խեղճ ձերուկը: Յակոբիկ ու մայրը շուարած եւ յուսահատ մէկ մէկու երես կը նայէին անզաղար եւ չէին գիտեր թէ ի՞նչ ընեն: Մտքերնուն անգամ չէր անցներ բժիշկ մը կանչել որովհետեւ քաջ գիտէին թէ աղքատին տունը ոչ ոք ոտք կը կոխէ:

Միամիտ ու բարի հաւատացեալ մըն էր Աննա եւ բոլոր յոյսը դրած էր Աստուծոյ վրայ: Մերթ ընդ մերթ տան մէկ անկիւնը կառուածնաւոր, արցունքոտ աչքով ու ծունկ չոքած կ'աղօթէր. Աստուած իմ՛, Աստուած իմ՛, կը հեծկտար եւ երկնքէն կը հայցէր իր էրկան առողջութիւնը. բայց իր աղերսարկու ձայնը լսող մը չի կար ընաւ. . . :

Աննայի դաղտնի աղօթքները եւ աւանդական դարմանները հիւանդին թեթեւութիւն մը չէին տար եւ Մարկոս աղայի վիճակը հետզհետէ աւելի կը ծանրանար. դժբաղդ մարդը գլխուն ցաւէն կը գալարուէր, կը կծկուէր ու չարաչար կը տանջուէր:

Մայր եւ որդի երթալով կը յուսահատէին բոլորովին, իրենց սիրտը կը խշխշար գառնապէս որ չէին կրնար հիւանդին տանջանքները մեղմացնել:

Մերթ ընդ մերթ պաղ ջուրով թրջած լաթ կապել հիւանդի ձակատին, կարգով իրենց բազուկներուն մէջ գրկել ու անկողնին մէջ նստեցնել զանի, սրբել անոր երեսի քրտինքը, ահա ամէն

ինչ որ կրնային ընել:

Ամբողջ գիշերը անցուցին հիւանդի անկողնին մօտ՝ առանց երբէք քնանալու: Հետեւեալ օրը աւելի սոսկալի տանջանք կ'ըզգար հիւանդը եւ Յակոբիկ բացարձակապէս ստիպուած էր տունը մնալ՝ մօրը օգնելու համար:

Յակոբիկին վիշտը կրկին էր այս օր, կը տառապէր պարզապէս մտածելով որ դատապարտուած էր վարժարանէն բացակայ գտնուիլ եւ իր վերին աստիճանի սիրած բոլոր դասերը երեսի վրայ թողուլ: Ընկատը երկու ձեռքերուն մէջ առած, մտադրազ ծանրութեամբ մը կը խորհէր թէ ի՞նչ պիտի ըլլար իր վիճակը եթէ երկար տեւէր հօրը յանկարծահառ հիւանդութիւնը: Հապա եթէ հայրը զո՛հ ելթար այդ հիւանդութեան, . . . :

Սոսկումով կը մտածէր որ պիտի փշրուէին իր բոլոր վարձագոյն յոյսերը եւ բոլորովին պիտի ցնդէին ապագային համար ունեցած իր ոսկեղենիկ երազները: Մէկ խօսքով՝ իր ներկայ ու ապագայ կեանքի տխուր համայնագատկերը իր աչքին առջեւ կը ներկայանար ամենամուսլ գոյներով եւ հիմակուրէն մութ ուրուականներ կը նշմարէր իր պատանեկան ծիծաղկոտ օրերու թատերաբեմին վրայ:

Միւս կողմանէ լաւ կ'ըմբռնէր որ իր ամենանուիրական մէկ պարտականութիւնն է ամէն գնով չի լքանել բնաւ իր անձնազոհ հայրը անոր այդ տառապած վիճակին մէջ: Եւ արտի անհնարին մօրմը մը, կսկծեցուցիչ խոշտանգանք մը կըզգար երբ իր աչքին առջեւ կը տեսնէր հօր սարսափելի տուալտանքը ու տակաւին անկարող էր զարման մը տանիլ անոր ցաւերուն:

Մարդկային ապականուած բնկերութեան մէջ տիրող բացառապէս եւ լպիրշ անարդարութեան դէմ անդիտակցաբար ճշմարիտ զայրոյթ մը ծնունդ կ'առնէր իր խանդավառ սրտին մէջ եւ իր մատաղ հոգիին վրայ վատթար տապաւորութիւն մը կը գործէր այն իրողութիւնը, թէ կեանքը ոչ մէկ հաճոյք, ոչ մէկ մխիթարութիւն վերապահած է իրենց նման աղքատիկ մարդոց՝ որոնք աշխարհիս ամեն կողմը մեծամասնութիւն կը կազմեն եւ որոնց մօտ կը պակսի գրա՛մ կոչուած անիծեալ մետաղը որ, ներկայ ընկերական անիրաւ պայմաններուն մէջ, միակ միջոցն է ամեն ահսակ պէտքերու եւ կարօտութեանց դէմ յաջողութեամբ մաքառելու: Շատ անգամներ տեսած էր որ իր հարուստ զբաղի տան մարդոցմէն մէկուն քիթը անդամ

եթէ արիւնէր, իսկոյն քաղաքի է՛ն նշանաւոր բժիշկը այցելութեան կըկանչուէր պէտք եղած խնամքը տանելու համար, մինչդեռ ասոցին, հիմայ, իր հայրը դժոխային ցաւով մը կըչարչարուէր ու չէին կրնար մէկու մը լուր տալ քանի որ փողը կը պակսէր։ Դառնութեամբ մը—ա՛խ, բաւ յանկարծ մտքովը, թերեւս չուտով կ'աղէկնար եթէ կարողանայինք բժիշկ մը կանչել։

Այս միջոցին Աննա՝ մաշկընդ անփութութեամբ մը ետեւը նետած, կուրծքը կիսաբաց, բոլորովին չփոխական կերպարանքով մը, շտապ քայլերով, հիւանդին սենեակէն դուրս, գէպի ի Յակոբիկը մօտեցաւ եւ լալագին, սիրտ կտրտող ձայնով մը խօսեցաւ, թէ օրհասական ճգնաժամի մէջ կըգտնուի հիւանդը։

Յակոբիկ ցնցուեցաւ մէկէն, ինքզինքը ամփոփեց եւ մօրը հետ փութաց հիւանդի անկողնին մօտ։

Այս անգամ իր վրայ ալ խորունկ յուսահատութիւն մը տիրեց։ Հիւանդը կարծես մահուան հետ կատաղի կերպով կը մաքաւէր, աչքը յառած էր մէկ կէտի վրայ, իր մօտ գտնուողները չէր ճանար, շարունակ գէմքը կը ծամածուէր, ձեռքովը այլանդակ շարժումներ կընէր ու երբեմն բոլորովին անիմաստ ու անկապ բառերով կը զատանցէր։ Մէկէն սոսկալի մտունչ մը արձակեց որուն յաջորդեց շատ երկար հառաչանք մը, ա՛յ, կարծես անձնատուր եղած՝ թուրութեամբ թեւերը խաչածեւ կուրծքին վրայ հանդէսեցուց եւ սկսաւ ուժասպառ դրութեան մէջ խոկալ։

Քանի մը վայրկեան յետոյ ամեն բան վերջացած էր...։
Եւ սենեակին մէջ երկու հոգիներու հեծկլտութիւն ձայնը միայն կը լսուէր։

Աննա ինկած էր էրկանը պաղած մարմիններ վրայ եւ կուրծքը կոծելով ողբեր կը կարդար։ Իսկ Յակոբիկ՝ անդին, միտիլին գլուխուն վերեւ, արմուկը ծունկին, թաթը ձակտին դրած՝ հեկեկալով կ'արտասուէր դառնալէս։ Այս ախուր տեսարանը քանի մը վայրկեաններ տեսեց, մինչեւ որ մէկ քանի զրացի պատաներ լալականչ Աննայի ձայնէն դժբաղդ եղելութիւնը իմանալով, տեղական սովորութեան համեմատ, փութացին մեռելին սենեակը եւ ջանացին հանգարտեցնել Աննան ու Յակոբիկը։

Մարկոս աղբարը իր ընտանիքի միակ ապաւէնն էր մինչեւ վերջ։ Ան էր որ չարաչար աշխատութեամբ, գէշ աղէկ կը հոգար Յակոբիկի գարոցական ծախքերն ու իրենց տան բոլոր պէտքերը։

Այրի Աննան փափուկ ու վախա կազմուածք մը ունէր եւ չէր կարող որ եւ իցէ աշխատութեամբ իրենց ապրուստը հայեացթել։ Յակոբիկի մատչաւ ուսերուն վրայ կը ծանրանար ուրեմն այս դժուարին բնուր։

Անիկա մէկ տարի միայն ունէր իր դպրոցական ընկացքը աւարտելու եւ ահա հօրը մահուամբ իր ուսանողական կեանքը կը քայքայուէր բոլորովին, եւ, եթէ ընդհուպ աշխատութեան մը չի ձեռնարկէր, անօթութեան հետ գէ՛թ առ գէ՛թ պիտի գտնուէին քանի մը օր վերջ, ինքն ալ, մայրն ալ։

Ճակատագրի այս հարուածը Յակոբիկի համար վճռական էր եւ անողոր։ Պարտաւոր էր խեղճ պատանին զոհել գարոց ու կըրթութիւնն ինքի չէր ուզեր որ խնայողութիւնը իր մահաբեր թեւերը տարածէ իրենց տան վրայ եւ, եթէ կը փափաքէր որ ինք ու մայրը կեանքը քաշքշեն աշխարհիս երեսը։

Գեռ սուգի սեւ օրերը չի լրացած՝ արդէն սպառեր էր իրենց ուտեստի աղքատիկ պաշարը։ Փող մը անգամ չունէին։ Կայրայեղ խնայողութեամբ իրենց մօտ պահած վերջին մէկ քանի ֆրանքը՝ իբրեւ թաղումի վարձք՝ տուած էին արդէն իրենց ծխատէր Վահանային որ, զրամը գանձելէն յետոյ, անգամ մըն ալ հստք կոխած չէր այս աղքատիկ ընտանիքի փրկուել անակնին մէջ։

Առտու մը Աննա մտաշոյզ վիճակի մէջ յայտնեց աղուն, թէ կտոր մը չոր հաց անգամ մնացած չէ տանը մէջ։

Յակոբիկ երբ այդ խօսքը լսեց, սարսափահար եղաւ կարծես, երեսին գոչեր փոփոխակի սկսաւ գեղեթիլ ու կաբմիլ։ Դժբաղդ պատանին մինչեւ այդ բօթալի առաւօտը անստոյգ վարանման մը մէջ կը տարտբերէր, հիմայ անօթութիւնը իր աչքերուն առջեւ կը պատկերանար մահուան չարագուշակ ոգիի մը պէս եւ կը հրամայէր իրեն մոռնալ ամեն բան ու հպստակիլ միմիայն իր պահանջումներուն, իր գոխըմբեր հրամանին։

Ինքը որ գարոցական գործերուն մէջ յամառ յարատեւող մը

եղած էր, ինքը որ շատ գիտարութեանց յաղթեր էր մինչև հիմայ, այս անգամ բոլորովին ընկճուած կըզգար իր անձը: Ա՛լ երկար բարակ չի կրցաւ մտածել: Լաւ կը հասկնար որ հարկադրուած է իր մէջ լռեցնել իր սրտի ու մտքի զարգացման պէտքը, իր բնական ընդունակութեանց եւ բարոյական հակումներուն բռնան պահանջը: Ուստի ինքն իրենը վճռեց ամեն բան մոռնալ, շուկայի կեանքին մէջ նետուիլ ու հոն փնտռել իր հացազինը:

Սակայն մէկ վայրկեանի գործ չէր զբաղում մը ունենալ, ամեն բանէ առաջ պարտաւոր էր հիմայ պատառ մը հաց ճարել այս օրուան համար, քանի որ ստամոքսը համբերել չգիտէր:

Ի դուր իր ուղեղը կը ճաթեցնէր Յակոբիկ օրուան ուտեստը հոգալու միջոց մը ստեղծելու համար: Ոչ մէկ կարելիութիւն կար գոյգողաբար: Քանի կը խորհէր, ա՛յնքան մտահոգութիւնը կ'աւելնար: Սոսկալի սարսուռ մը զգաց մէկէն, իր երակներուն մէջ գտնուած ամբողջ արիւնը կարծես ճակատը հաւաքուեցաւ, իր մօայլ աչքերը դարձուց մօրը գոգոյն ու զարկահար դէմքին վրայ ուր յուսահատութիւնը նկարուած էր իր բովանդակ արհաւիրքով: Ա՛լ չի կրցաւ նստած մնալ: Մտառանջ դուրս ելաւ տունէն եւ սկսաւ այս ու այն կողմ մոլորուածի մը նման թափառիլ: Ոչ ոք կը հետաքրքրուէր իրմով՝ մանաւանդ որ գպրոցական ընկերներէն դուրս ծանօթ մը չունէր հրապարակին վրայ: Սիրտը արագ կը բաբախէր խեղճ սղուն, արիւնը կ'ետար երակներուն մէջ, իր գուարթ դէմքը տեսակ մը խոթոռ ու դաժան երեւոյթ էր ստացած, տխուր նայուածքին մէջ մարդ կարող էր կարգաւ անոր սրտին ամբողջ կակիծը եւ հոգիին դառնութիւնը:

— Կտոր մը հաց տանելու եմ մօրս, կըսէր իւրովի:

Յանկարծ թոյլ ու տըտում ժպիտ մը հեւաց իր չրթներուն վրայ: Միջոց մը դտած էր: Իր արագ քայլերը ուղղեց իսկոյն դէպի տուն:

Կամացուկ մը իր սենեակը մտաւ: Հինգ վայրկեան վերջ նուրէն փողոցն էր Յակոբիկ՝ այս անգամ անութին տակը խռնորկէկ ծրար մը ունենալով:

Յանցաւորի մը պէս կը քայլէր ան, եւ ամայի փողոցներէն կը շարունակէր իր ճամբան, կարծես չէր ուզեր որ մէկը տեսնէ զինքը:

Քառորդ ժամ չանցած՝ շուկայի խոււ մէկ անկիւնը, փոքրիկ

խանութի մը առջեւ կանգ առաւ զգուշաւոր զիրքով մը: Ոտքերը կարծես առաջ չէին երթար ներս մտնելու, ներքին տաղնապ մը կը տանջէր եւ սոսկալի վարանման մէջ թողած էր զինքը:

Փանի մը անգամ մինչև իսկ փորձեց ետ դառնալ, սակայն իր խղճմտանքը թոյլ չէր տար որ ճամբան շարունակէ:

— Ինչ ընեմ, մայրս անութի է, մրմոսաց: Անգամ մընալ իր նայուածքը չորս կողմ պտտցուց ու վերջապէս մտաւ խանութէն ներս:

Գրասեղանի մը առջեւ ոսկրացած դէմքով մարդ մը կանգնած էր, որ իսկոյն լարուած հայեացք մը նետեց պատանիի ծրարին վրայ: Իր բոլոր շարժումները, նայուածքն ու կերպարանքը անյաղ չաճամուրթեան մարմնացումը կը պատկերացնէին:

— Կչո՛ւէ աստնք, ըսաւ Յակոբիկ հազիւ լսելի ձայնով մը:

Դժներես մարդը աղէկ մը ծրարին մէջ գտնուածները գննելէ վերջ, պակաս գին վճարելու դիտումով:

Յարգի չեն աստնք, կոչաւ պատասխանը տուաւ՝ խորամանկ դէմքին վրայ արհամարհական կնճիռ մը ցոյց տալով:

— Ինչ կը վճարես, վճարէ, աւելցուց Յակոբիկ վերին աստիճանի սրանեղութեամբ:

Եւոռը երկու Ֆրանկ սպրդեցուց Յակոբիկի տնեցոտ ափին մէջ:

Յուսահատ պատանին այսքան աժանագին ծախել ստիպուած էր իր երկու թանկագին գրքերը գորս անցեալ տարի մրցանակ ստացած էր եւ որոնք անխօս վկայ, անկորուստ յիշատակ պէտք էին մնալ իր ուսանողական վաղանցուկ ու քաղցրիկ օրերուն համար:

Այս առուտուրին Յակոբիկի վրայ թողած ապաւորութիւնը շատ կնճոտ եղաւ: Նախ՝ սրտի հանգարտ գոհունակութիւն մը զգաց վասնզի վերջապէս պիտի կրնար այդ գիշեր իր քաղցած ու վշտահար մօրը քիչ մը կերակուր կերցնել, երկրորդ՝ արտմութիւն մը վասնզի անգին յիշատակ մը կորսնցուցած էր, երրորդ՝ տեսակ մը հպարտութիւն վասնզի քաջութիւն ունեցած էր այդ գոհունակութիւնը ընելու եւ ազնիւ պարտականութիւն մը ի գործ գնելու:

Այս խառնակ ազդեցութեանց տակ փութաց տուն, ուտեստի ամէնահամեստ պաշար մը հետ առնելով:

Իր անտանելի վիճակին ելք մը գտնելու համար, բոլոր գիշերը կը մտածէր նորէն: Որքան՝ թշուառ կը զգար ինքզինքը... Մինչեւ հիմայ միամիտ, երազուն կեանք մը ապրած էր ան, հայրիկին անակնկալ մահը կը փոխէր ընթացքը իր ճամբուն եւ կ'ուղղէր զինքը գէպի նոր կեանք մը ուր առջի օրէն իր ոտքերուն տակ փռուած կը տեսնէր վշտի ու տառապանքի փուշեր ուրոնք զինքը կ'արիւնոտէին իր անուշ երազներուն մէջ եւ պատառ պատառ կ'ընէին իր ապագային համար կազմած գեղածիծաղ յոյսերու քնքուշ ծաղկեփունջը:

Մահացուցիչ թախիծով մը լցուած էր սիրտը, ջգագրգիռ վիճակ մը ունէր ու քունը երբէք չէր մօտենար իրեն:

Արշալոյսի արծաթ շողերը կը սկսէին աղօտ լոյս մը տարածել չորս կողմը, երբ Յակոբիկ կըրցաւ աչքերը խփել եւ մոռացութեան մէջ ընկզմած մրափել քիչ մը:

Գ.

Յակոբիկի մտքին մէջ շարունակական փոթորիկ կար որ երբէք զինքը հանգիստ չէր թողուր: Անիկա անտանելի կը գտնէր այսպէս ամէն օր վաղուանը մտածել եւ հնունուքներով իր սիրտը մաշել:

Իր մրակ հոգն էր հիմայ քիչ մը դրամ վաստակիլ եւ օրուան հացը ճարել: Պատրաստ էր խեղճ տղան իր երկու ուժեղ բազուկները գործածել ուրիշի մը մօտ, ուրիշներու համար, ինչ վարձքով ալ ըլլար: Օրերով հետամուտ եղաւ զբաղում մը գտնելու, քանի մը վաճառականներու եւ մինչեւ իսկ խանութպաններու ալ գիմեց՝ որոնք, ամէնքն ալ, կատարեալ անտարբերութեամբ մերժեցին զինքը, միշտ «գործ չի կայ» յուսահատեցուցիչ պատասխանը տալով:

Աննան ալ իր կարգին անփոյթ մնացած չէր, անգագար այս ու այն մարդոց մօտ կը խօսէր իր զաւկին առաւելութիւններուն վրայ եւ կը ջանար մէկը գտնել որ գործ մը հայթայթէ անոր: Երկուքին ձիգերն ալ ապարդիւն մնացած էին, իրենց վիճակը երթալով աւելի գժպի, աւելի գժնդակ կը գտնար եւ սկսած էին արգէն տան անհրաժեշտ եւ ազքաօրիկ կարասիներէն ալ մաս մը ծախել, երբ վերջապէս լուր առաւ Աննա, թէ քաղաքին նշա-

նաւոր մէկ վաճառատան մէջ բաց պաշտօն մը կայ որուն թեկնածու է արգէն ուրիշ անպործ երիտասարդ մը:

Աննա իր բոլոր իմացածը պատմեց զաւկին եւ առաջարկեց որ այդ պարագայ պաշտօնը խնդրելու համար ինքն ալ գիմում մը ընէ անմիջապէս: Յակոբիկ առանց պատասխանելու, զլուխը ցնցեց անգամ մը որով կ'ուղէր հասկցնել, թէ չի կրնար հաւանիլ մօրը առաջարկին:

Ինքը թէեւ աներեւակայելի նեղութեան մէջ կը գտնուէր, թէեւ անստուգութեան վնասեցուցիչ մշուշները զիր ու տար փռուած էին իր շուրջը, սակայն վեհանձնութեան հակառակ կը համարէր այդ տեսակ քայլ մը առնել: Բնտանեկան մաքուր մը թնոլորտի մը մէջ մեծցած, աշխարհի զաղիր ազատութիւններուն զեռ եւս անտեղեակ, չէր գիտեր, թէ մարդը, իր ներկայ կեանքով, ամէնուրեք սիրող թշուառութեան պատճառով, ինկած, լղճորած էակ մըն է, անանուն կիրքերու գերի մը, որ ապրելու համար ստիպուած է ուրիշին շահը զոհ տալ իր անձնական օգտին: Ուստի վատութիւն կը սեպէր ուրիշի մը հետամուտ եղած գործին աչք անկել կամ իր ընկերին անկումին մէջ փնտռել պատառ մը չոր ու ցամաք հաց:

— ո՞վ գիտէ, կը խորհէր, անպատում բարեմտութեամբ մը, դուցէ այդ երիտասարդն ալ ինծի նման անել կացութեան մը մէջ կը գտնուի. ինչու գժուարացնեմ իր գործը: Չ'է, վերին աստիճանի ստորնացած ըլլալու եմ, ըսաւ, որ ուրիշի մը հացը բերնէն խլելու աշխատիմ եւ անոր արցունքին մէջ գտնեմ իմ ուրախութիւնս:

Աննա ջանաց համոզել իր տղան, թէ արեւին տակ, հիմայ, ամէն անհատ իր անձը միայն կը խորհի եւ թէ բնաւ անազնութիւն մը գործ դրած չըլլար մարդ, երբ իր արժանիքին ու բազուկներուն վստահ կը նետուի ասպարէզ, իր առաւելութիւնները ցոյց կուտայ եւ անոնց շնորհիւ կը յաջողի գործ մը ձեռք ձգել:

Ինչպէս կ'ուզես որ ապրինք ուրեմն, գիտես, թէ այլեւս ոչինչ ունինք ծախելու եւ մէկը չի կայ որ մեր վրայ մտածէ ու մեր արցունքը սրբէ,...

Յուսահատ Աննայի սիրտը արգէն լցուած էր սեւ կսկիծներով. այս խօսքերը արտաբանեց անա՛նկ սրտակտուր եղանակով մը որ Յակոբիկ չի կըրցաւ իր պաղարիւնութիւնը պահած մնալ:

Ներսը իր ափերուն մէջ ծածկեց եւ սկսաւ խորունկ հոգեոյ հանել: Յետոյ, նստաբանին վրայ ընկողմանած, կ'ուզէր լալ, բայց իր աչքերը կարծես ցամքած էին, կամ՝ աւելի ճիշտը՝ իր տաք արցունքները ուղղակի սրտին մէջ կը թափէին եւ կը խորովէին, կ'այրէին զայն:

Իր ներքին կսկիծէն աղաները կը կրճաէր եւ չրթունքները կը խածնէր անզգալաբար: Բառ մը չէր գտներ ըսելիք. լը ուրիշ, մնջիկ կը մտածէր. բայց ի դուր: Միշտ մի եւ նոյն գառն միտքը կը խռովէր անոր հոգին:

Գործ չի կայ...:

Վայրկեանի մը լռութենէ յետոյ, Աննա նորէն սկսաւ իր խօսքը շարունակել, աւելի յուզուած, աւելի տխուր չեշտով:

—Յակոբիկ, դուն չես ուզեր այդ գործը ձեռք անցնել. արդեօք աւելի պատուաբեր՞ կը համարիս որ մայրդ, իր սա ծերութեան օրերուն մէջ, փողոցները թափառի, իր ձեռքը անցորդներուն երկնցնէ եւ ողորմութիւն մուրայ...:

Կարծես կայծակ մը իջաւ Յակոբիկի սիրտը: «Մուրճալ» այդ բառը զամուսեցաւ մտքին վրայ: Գունաթափ եղաւ մէկէն եւ ըսկսաւ ցնորածի մը պէս, մտախոհ ու լուռ, արագ արագ երթեւեկել սենեակին երկարութեամբ:

Պահ մը վերջ յանկարծ կանգ առաւ.

—Չպիտի մուրանք, մայրիկ, ըսաւ ու անցաւ իր փոքրիկ դըրասեղանին գլուխը:

Նամակ մը գրելու համար ամէն բան պատրաստ ունէր հոն:

—Այդ վաճառատան տիրոջ անունը գիտ՞ես, հարցուց մօրը երեսին նայելով:

—Կարապետեանն է, հարուստ, բարի մարդ մը. գրէ՛ տղաս, նամակ մը գրէ անոր, անշուշտ պիտի գլթայ մեր վրայ քանի որ քար չէ իր սիրտը:

Յակոբիկ սկսաւ գրել: Անիկա կարճ խօսքով պարզեց իրենց աննախանձելի վիճակը, գաղափար մը տուաւ իր հմտութեան ու կարողութեան վրայ եւ խնդրեց որ գործ մը տան իրեն:

Քիչ յետոյ պատրաստուեցաւ անձամբ տանիլ նամակը:

Աննա չափազանց գոհ մնաց տղուն այս վերջին ընթացքէն. դէմքի գործվազին արտայայտութեամբ մը մօտեցաւ անոր, դուռնաւ չրթունքով ճակատը համբուրեց. սկսաւ ամէն տեսակ օրհ-

նութիւններ թափել անոր գլխուն եւ մինչեւ դուռը ընկերանալով ճամբու դրաւ զանի:

Յակոբիկի բազմահոգ գլխուն մէջ հազար ու մէկ խառն մտքեր կը պտակէին, բոլոր սրտովը կը դողար որ գուցէ այս անգամ ալ կը մերժեն զինքը: Վարանտա ու երկար թափառումէ մը յետոյ, գնաց, գտաւ Կարապետեանի վաճառատունը, որուն դրան առջեւ կը զեզերէր՝ անհամբեր մտահոգութեամբ մը համակուած: Նիհար ու երկայնահասակ երիտասարդ մը:

Այս վերջինին կիսամաշ զգեստները, յոգնած ու զաւկահար դէմքը, փոսը ինկած երկու նուագուն աչքերը ինքնին կարող էին բացատրել, թէ որքան սեւ ու անժուժելի եղած են իր կեանքի դժբաղդ օրերը:

Բազմանգամ ընտանիքի մը տկարակազմ, միակ նեցուկն էր ան եւ պաշտօն մը խնդրելու համար մէկ քանի անգամ զիմած էր Կարապետեանին որ միշտ ձգձգած էր գործը, աւելի աժան վարձքով ուրիշ մէկը գտնելու յուսով:

Դժբաղդ տղան եկած էր այս անգամ որպէսզի վերջնական, նպատաւոր պատասխան մը առնէր: Ու թերեւս պիտի յաջողէր ալ եթէ աւելի ուժով մրցակից մը չի հանդիպէր այդ օր:

Յակոբիկ ճիշդ տեսնին կը հասնէր. անմիջապէս իր աչքին զարկաւ հոն զեզերողին կակճալի կերպարանքը եւ կռահեց իսկոյն, թէ այդ այն երիտասարդն է որուն մասին մայրը խօսած էր իրեն: Ներսիկին կռիւ մըն է ծագեցաւ դարձեալ: Երիտասարդին սրտաշարժ կերպարանքը վերիվայր շրջեց նորէն իր հոգեկան բոլոր տրամադրութիւնները: Իր կաշիին վրայ կը զգար հիմայ, թէ աղքատը իր գաղափարներուն ու համոզումներուն համապատասխան գործ չէ կարող տեսնել եւ ստիպուած է խոնարհիլ կեանքի պայմաններուն ու հանգամանքներուն նոյն իսկ եթէ ստորնացուցիչ ալ բլլան անոնք երբեմն:

Երեսին գոյնը կը կարմրէր ամօթէն, քանի կը մտածէր թէ իր յաջողութեամբ պատճառ պիտի դառնայ այդ հիւանդոտ, ձգձիմ երիտասարդին անգործութեանը: Ու չէր կրնար իր խղճին հետ հաշտուիլ, երբ յանկարծ իր գրգռուած երեւակայութեան առջեւ պատկերացաւ աղաչաւոր դէմքը իր մօր՝ որ կարծես լալահառաչ ձայնով մը կ'ըսէր իրեն.

—Չեմ ուզեր մուրալ, զաւակս...:

Յակոբիկի չրթները սկսան գողգողալ եւ քրտինքի քանի մը կաթիլներ դուրս եկան իր ճակտին բոլորտիքը: Թաշկինակովը սրբեց անգամ մը իր ամբողջ գէմքը, նամակը գրպանէն հանեց եւ ձեռքը բռնած զայն, անսովոր համարձակութեամբ մը մտաւ վաճառատունէն ներս:

Հոն, առանձին գրասենեակի մը մէջ, խոշոր տետրակներու ահագին կոյտի մը առջեւ նստած կար կարմիր ու մսոտ թուշերով, խիտ ու ալեխառն մազերով, հաստափոր, կլորիկ մարդ մը:

Երապետեանն էր ան, որուն ներկայացաւ Յակոբիկ անհանգիստ սրտագողով մը:

Նամակին կոկիկ ոճը, գիրին մաքրութիւնը, Յակոբիկի վայելուչ կազմութիւնը, անոր բարեկիրթ կեցուածքն ու մարդալարի խօսքերը, ասոնք ամէնքն ալ խորին ուշադրութիւնը գրաւեցին մեր գիրուկ վաճառականին որ երկար բարակ խօսակցութեանէ մը յետոյ վերջապէս լաւ կերպով համոզուեցաւ թէ Յակոբիկ պաշտօնին պահանջած բոլոր յատկութիւնները կը ներկայացնէ իր անձին վրայ:

Տեսակ մը հաճոյքով մտիկ ըրաւ անոր ընտանեկան աղետաբեր պատմութիւնը, բայց առերեւոյթ ինքզինքը ծայրայեղօրէն ըզգածուած ցոյց տուաւ անոր չքաւորութեանը վրայ, մինչդեռ ներքին կերպով, շատ գոհ էր, վասնզի հաւատացած էր թէ ամէնաչնչին վարձք մը վճարելով պիտի լաշոյի ունենալ գրագիր մը որուն ի հարկին սպասաւորի պաշտօն ալ կրնար կատարել տալ անշուշտ:

— Ինձի նայէ, տ'ղաս, ըսաւ գարշելի կեղծաւորութեամբ մը, քու վիճակդ կարեկցութիւնս չարժեք ուստի վաղուրնէ սկսեալ քեզի պաշտօն մը պիտի յատկացնեմ մեր այս վաճառատան մէջ:

Յակոբիկի գէմքին վրայ գոհունակութեան արտաբայում մը երեւցաւ. անփորձ, միամիտ պատանին ինքնիրենը կը հիանար այն իբր թէ գլխոտ վարմունքին վրայ զոր Երապետեան ցոյց տուաւ իրեն: Կարող չէր խորհելու, հակնալու թէ այդ թանձրավիզ ունեւորը իր դասակարգին յատուկ առանձնայատկութեամբ, իր շահը միայն ունի իր աչքին առջեւ եւ անոր համեմատ կը կարգադրէ ամէն հաշիւ: Կը կարծէր, թէ իր գործը գաղափարական մարդու մը հետ է որ լոկ ազնուութեան եւ վիհանձն մարդասիրութեան թելադրութեամբ զինքը պաշտօնի մը գլուխը

կ'անցընէ:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարեսրտութենէն պատասխանեց, խեղդուկ ձայնով:

Երապետեանին շատ հաճոյ երեւցաւ տղուն այս կերպ եւրախօտակա ամէկոտ արտայայտութիւնը եւ քիչ մնաց ինքն ալ պիտի հաւատար թէ իրօք բարեսրտութիւն մը ցոյց տուած է աղքատիկ երիտասարդին հանդէպ:

Համաձայնութիւնը գոյացած էր ուրեմն. կը մնար միայն տըղուն ամսաթուակը որոշել:

— Գեռ բոլորովին համբալ ու անվարժ ես դուն, ըսաւ, այսու հանդերձ 25 Փրանկ պիտի վճարեմ քեզ ամսական: Նայէ որ արթուն գահուիս, գործին մէջ առաջ երթաս որպէսզի հետզհետէ արժանիքդ վարձատրեմ:

Յակոբիկ ոչինչ առարկութիւն ըրաւ վասնզի միտքն էր թէ թշուառութիւնը իր բոլոր աղետաւոր հետեւանքներով կանգնած է իրենց տան դուռը եւ դուրսը ուրիշ անգործ մըն ալ կայ տակաւին. ուստի վերջնական հաւանութիւնը տուաւ ու մեկնեցաւ:

Վաճառատան դռնէն դուրս գնելով ոտքը, Յակոբիկ՝ մինչեւ ականջները կարմրած՝ աչքը չորս կողմ պտտցուց անգամ մը զաղտագողի նայուածքով:

Եւ քայլեր, սակայն սրտին մէջ տարօրինակ յուզում մը, չըփոթութիւն մը կար որ զինքը կը վրդովէր: Եւրոպեայի երկրիւղ ունէր մասնաւոր մէկու մը հանգիստը. իրեն այնպէս կը թուէր թէ մէկը կայ որ սրտմտութեամբ եւ վրէժխնդրութեամբ լըցուած, իր ճամբան կ'ըսպասէ եւ կուզէ անարգանք տեղալ իր գլխուն: Յակոբիկի երեւակայած մարդը այն տխրազգած երիտասարդն էր որուն անգործութեանը պատճառ դարձաւ եւ զոր իսկոյն ճամբեցին, երբ ինքը համաձայնեցաւ վերջնապէս: Յակոբիկ զոնեց այն խեղճ իր ստամոքսին, վասնզի անօթի էր, եւ անօթութիւնը, ինչպէս կ'ըսեն, այն վայրագ հրէն է որ կ'ըսպաննէ մարդուն մէջ ամէն կորով, ամէն առնականութիւն եւ կը ստիպէ մարդը զիջանիլ գձուձ նուաստութեանց:

Դ

Առտուն կանուխ, Արեւի առաջին ճառագայթներուն հետ ար-

Թնցաւ Յակոբիկ եւ գնաց գործին գլուխը:

Հիմայ, այլեւս գրագիր, ծառայ, ամէն բան էր անիկա վաճառատան մէջ՝ ուր ինկաւ վերջապէս, աւելցնելով թիւը այն անհամար զոհերուն՝ որոնք պատառ մը հացի համար կը ստիպուին իրենց բոլոր մտաւոր ձիրքերն ու կարողութիւնները բացարձակ անգործութեան մատնել եւ թողուլ որ քայքայուին, փճանան աւսոնք: Օրական 12 ժամ փակուած կը մնար իր գործատեղին եւ անշունչ մեքենայի մը նման, հլու հպառակութեամբ կը կատարէր ինչ որ կը հրամայէին իրեն:

Իր ներկայ կեանքին մէջ ուրիշ նպատակ չի կար բաց միայն հաճելի դառնալ իր ախրոջ, յաբառեւել գործը, եւ մէկ օր յաջողիլ յաւելում մը ընել տալ իր ողորմելի ամսաթուղակին վրայ: Բոլոր ճիգը կը թափէր հաւատարիմ ըլլալ իր աշխատութեան մէջ եւ փափկանկատ գտնուիլ միշտ յաճախորդներուն մօտ՝ որոնց մէկ գժգոհութիւնը կարող էր զինքը վարկաբեկ ընել եւ զուցէ պաշտօնանկ ըլլալու վտանգին հասցնել: Միօրինակ, տափակ ծառայութեան մը մէջ կ'անցընէր իր այն կայտառ հասակի օրերը զորս պիտի նուիրէր ուսման ու կրթութեան: Օրուան ցամաք հացի չարատանջ մտածումէն զերծ էր հիմայ, բաց բնականաբար գոհ չէր իր վիճակէն, մանաւանդ որ ընտւ ժամանակ չունէր ընթերցանութեամբ պարապելու եւ իր անձին մշակութեանը հոգ տանելու: Իր առօրեայ անբանաբար աշխատութեանց մէջ կարելի չէր երբեք փնտնել ու գտնել ո՛ր եւ իցէ գոհացում իր մտաւորական զարգացման եւ յառաջդիմութեանը համար:

Յերեկուան երկարատեւ ու տաղտկալի աշխատանքէն վառապարեկ՝ իրիկունները հաղիւ տուն կ'իյնար, ուժաթափ մարմինը քանի մը ժամ հանգչեցնելու համար: Հաշէն անմիջապէս յետոյ անկողին կը մանէր օրպէսզի քնանալով քիչ մը կազդուրուի եւ հետեւեալ օրը, կանուխ, կարող ըլլայ նորէն սկսիլ միեւնոյն բթացուցիչ, անասնական կեանքը:

Աշխատութեան վեց օրերը անտանելի դառնալու աստիճան երկար կը թուէին իրեն եւ անհամբերութեամբ կը սպասէր կիրակէին օրպէսզի կարող ըլլայ քանի մը հաճելի ժամեր անցընել:

Քաղաքին մէջ աննշան թուով երիտասարդներու խմբակ մը կար որ անկեղծ նպատակ մը ունէր ժողովուրդին մէջ ժամանակակից, առողջ զաղափարներ տարածելու եւ զանի իր ինկած

խաւարած մտքով ի՞նչ կ'ընէր իրեն:

Այս համակրելի խմբակի եռանդուն անդամները հաստատած էին կիրակնօրեայ լսարան մը ուր բացէ ի բաց կը յարձակէին հասարակական անիրաւութեանց դէմ եւ պարբերական հրապարակախօսութիւններով ու կարծիքի ազատ փոխանակութեամբ կը ջանային զարգացնել հասարակութեան մէջ քննադատութեան ու գին, անյողող կը մաքառէին փտած նախապաշարունակներու դէմ որոնք զեռ եւս ընդարձակ սահմանի մը մէջ կը գործէին, ժողովուրդը ստիպուցիչ միջնորդութիւն մը մէջ կը պահէին եւ անոր հետաքրքրութիւնը, իրաւունքի ու պարտքի ճշմարիտ գիտակցութիւնը կը խեղդէին:

Յակոբիկ բոլոր սրտովը յարած էր լսարանին եւ առանց զանցառութեան կը յաճախէր հոն ու երբեմն իսկ՝ պատանեկան անզուսպ խանդով մը, պարզութեամբ եւ աներկիւզ կ'արտայայտէր իր սրտի ազնիւ զգացումները:

Իր անկեղծութեամբ եւ անկաշառ բնաւորութեամբ ամենուն սիրելի եղած էր ան. երիտասարդները ուշադրութիւն դարձուցին այս սրտոտ պատանիին վրայ եւ հետզհետէ բարեկամութիւն հաստատեցին անոր հետ: Բոլոր հոգովը ինքն ալ համակրած էր արդէն այդ ազնիւ անձերուն որոնք անվկանդ կը շարունակէին իրենց գործը, քաջութեամբ տանելով ամեն նեղութիւն ու զրկանք:

Քաղաքին մեծերը՝ յառաջդիմութեան երդուրնցած թշնամիներ՝ դատապարտելի կը գտնէին նոր երիտասարդութեան այս զովելի բնթացը եւ կամայ կամայ սկսած էին ամեն հակառակութիւն ի գործ դնել անոր դէմ:

Այս անամթթ հակառակութենէն ազատ չմնաց նաեւ Յակոբիկը: Կարապետեան մէկ օր իր մօտ կանչեց եւ լաւ մը ստատեց զանի ու մինչեւ իսկ չի խախտեցաւ ազուն արժանապատուութիւնը վիրաւորող կծու ակնարկութիւններ ընել:

— Շուտով մոռցար անթմութիւնդ, բաւ ամենալիբր ամբարտաւանութեամբ մը, պէտք է յարարեցութիւնդ խղես այդ անհաւատ սրիկաներուն հետ:

Կարապետեանի, ինչպէս նաեւ իր դատակարգի բոլոր մարդոց աչքին՝ անհաւատներ, սրիկաներ էին ամեն անոնք, որոնք չէին սողար իրենց ոտքերուն առջեւ, որոնք ժամանակի ոգին պարզող ազատ ու անկաշկանդ մտքեր կը յայտնէին հասարակութեան մէջ

1940.

եւ որոնք՝ ոտնակոխ ըրած ամեն կեղծաւորութիւն, խորտակած ամեն կանխակալ կարծիք եւ ամեն տեսակ մտաւոր ստրկական կապեր, համարձակ կը բողբէին անիրաւութեան գէմ եւ կը ջանային բարձրացնել ժողովուրդի գարգացման խոնարհ մակարդակը:

Յակոբիկ յանկարծակիի եկաւ, անոր վրայ շատ ծանր ու շատ դառն տպաւորութիւն ըրին իր տիրոջ խօսքերն ու կոշտ ակնարկութիւնները: Այլալիւ, բարկութենէն կրակ կտրած էր բոլորովին, աչքերէն կարծես շանթեր կը ցայտէին, կ'ուզէր ամեն զրնով պատասխանել այդ բիրտ խօսքերուն, սակայն Երազմետեան չի թողուց որ բառ մը անդամ արտասանէ:

—Յիշէ անգործութիւնդ ու նայէ որ կրկին նոյն թշուառութեան մէջ չի գլորիս...:

Այս քողաւոր սպառնալիքը ըրաւ ու վերջացուց խօսակցութիւնը:

Յակոբիկ ապշած, մնացած էր, չէր կարող հասկնալ, թէ ի՞նչ իրաւունքով, վաճառատունէն դուրս, իր կեանքին կը խառնուէին: Իրիկունը, վաճառատունէն մեկնելէն յետոյ, ուշ ատեն գնաց, գտաւ իր նոր մէկ բարեկամը որուն դառնութեամբ պատմեց օրուան այս անախորժ միջադէպը:

—Հաւատացէ՛ք, բա՛րեկամ, կ'ըսէր, երբէք թերացած չեմ եւ իմ պաշտօնիս մէջ, առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, չարաչար կ'աշխատիմ առանց տրանշալու:

Սուրէն—այս էր բարեկամին անունը—ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ Յակոբիկի պատմածները ու ապա սկսաւ ծանր ու լուրջ կերպով խօսիլ:

—Ի՞նչ կրնանք ըսել, հիմալուան աշխարհի օրէնքն է աս, ըսաւ նախ, գլուխը երեւցնելով:

—Ուրեմն կ'ընդունի՞ք, թէ իրաւունք ունէր զիս այդպէս նախատելու, երբ ես բնաւ պարտազանցութիւն ունեցած չեմ:

Չի հասկցար ըսածս, աւելցուց Սուրէն, ներէ որ աւելի պարզեմ միտքս, վայրկեան մը չեմ տարակուսիր որ խղճի մտօք կը վարես պաշտօնդ, սակայն պէտք է գիտնալ որ այդ դասակարգի մարդիկ իրենց ծառաներուն կամ գրագիրներուն ֆիզիքական ուժը չէ միայն որ կը վարձեն: Բաւական չեն սեպեր անոնք ամենաչնչին ամսաթոշակով մը, գրաստական տաժանելի աշխատութեամբ չարչրկել իրենց պաշտօնեաները եւ անոնց ճակտի քրտին:

քին արդիւնքը յափշտակել անխայթ խղճմտանքով: Եր պահանջեն միանգամայն որ իրենց մօտ ծառայող մարդ մը հանրային կեանքով չի զբաղուի, կրթական ու ժողովրդական գործերու մէջ սեպակական կարծիք չունենայ, այլ՝ մի՛միայն իրենց ճշմարիտ արձագանքը դառնայ ամեն կողմ ու ամեն պարագայի տա՛լ: Եր պահանջեն նոյնպէս որ պաշտօնեան իրենց բոլոր զեղծութիւններուն աչք խփէ, խիղճը քնացնէ, մեռցնէ եւ իրենց առջեւ ամեն ժամանակ վիզը ծռած, լուռ ու մունջ մնայ իբրեւ գերի:

—Ըսել է թէ դատապարտուած եմ ես լեզուս կլլած մնալու միշտ եւ կիրակէ օրերն ալ չպիտի կրնամ անկախօրէն, ազատ խօսիլ, ազատ մտածել, ազատ արտայայտել, այնպէ՞ս է:

—Ա՛յո, բա՛րեկամ, եթէ կ'ուզես գործդ շարունակել, ընկերական արդի անարդար պայմանները կը պահանջեն դժբաղդաբար որ համաձայնիս տիրոջը կամքին, եթէ ոչ՝ պարզ է, թէ կը սաստեն ալ, կ'արտաքսեն ալ դքեզ եւ մէկ օր, ամեն գործի դուռ կը փակեն առջեւդ: Այս աղտոտ ու անազնիւ միջոցով է միայն որ մեծ կոշտած այդ թզուկ արարածները կը յաշոյրին աշխատաւորներու կարծիքին վրայ բացարձակապէս տիրել եւ զանոնք ստրկացնել: Անգործ մնալու երկիւղով է զարձեալ որ աշխատաւորը ամեն հանգամանքի կը յարմարի, կէս կուշտ, կէս անօթի, տաժանելի աշխատանքով եւ սոսկալի նեղութիւններով ծանրաբեռնուած կը տանջուի եւ հալ ու մաշ կ'ըլլայ ամեն օր: Կամաց կամաց գործաւորին մէջ չկը մեռնի անիրաւութեանց գէմ կոտոր, ըմբոստող հոգին, անոր միտքը կը բթանայ եւ օր մը չի զգար անգամ, թէ ինքը հարստահարուած, ճնշուած, մտքով ու սրտով վաճառուած գերի մըն է պարզապէս: Ժողովուրդի մեծամասնութեան այս ըստրկական փիճակէն քաշալերուած, անդին, ունեւորը՝ ամեն հասարակական գործի ղեկավարութիւն իր ափին մէջ կը պահէ եւ իր կամայականութեան կը զօճէ ամեն բան: Ան է որ կը խառնուի մեր գաղտնիներուն ու եկեղեցիներուն, անիկա կ'ընտրէ մեր ուսուցիչները որոնց վրայ կը փնտռէ աւելի մարդահաճոյութիւն, յարմարողութիւն՝ քան թէ հմտութիւն, գիտակցութիւն եւ բարեխղճութիւն:

Ու վա՛յ այն աշխատաւորին, այն պաշտօնեային որ չուզեր հլու հպատակ դառնալ ունեւորին եւ, անոր կամքին հակառակ, կը յանդգնի ճշմարտութիւն մը յայտնել եւ կամ իրաւունք մը

պաշտպանել: Պատիժը անխուսափելի է. — Անգործութիւն, անօթութիւն:

Յակոբիկ զազափարական աննշութեամբ մը յիշեց իսկոյն իր անգործութեան գծոխային օրերը եւ բոլոր էութեամբը սարսուռաց:

— Ա՛խ, եթէ մայրս չըլլար, հեկեկաց արտասուալից աչքերը գէպ ի վար խոնարհած:

— Արիութիւն, վրայ բերաւ Սուրէն խիստ ձայնով մը, անոնք որ զազափարի մարդիկ են, պէտք է պատրաստ ըլլան ամեն տեսակ հալածանքի: Կեանքի անգութ պայքարին մէջ այսպիսի հարուածներէ միայն անոնք ազատ են որոնք առիթ չեն կորսնցներ նուաստանալու եւ ունեւորին առջեւ իրենց ճակատն ու ողնաշարը ծռելու: Հիմայ կը սիրուին, կը փայփայուին միայն անոնք որ կը շոյեն իրենց տէրերուն ստութիւնները եւ վայրկեան մը չեն թերանար անոնց անձը բոլոր կեղծաւորութեամբ խնկարկելու մէջ:

Սուրէն ոգեւորուած ու բարկացած, աւելի երկար շարունակեց իր խօսքերը որոնց հզօր ազդեցութեանը տակ բռնկած, մըտածկոտ ու գլուխը կախ մեկնեցաւ Յակոբիկ:

Մինչեւ այս գէպը, Յակոբիկ կոյր հաւատք մը ունէր իր տիրոջը բարեւարարեանը վրայ: Կասկած մը, զօրաւոր գայթակղութիւն մըն է ծնունդ առաւ իր մտքին մէջ: Սկսաւ ալեւս հետաքրքրուիլ եւ սեշալի գիտել վաճառատան բոլոր պաշտօնեաներու ընթացքը որ երթալով պժղալի թուեցաւ իրեն:

Ճեռաւ, թէ ինչպէս ամեն տեսակ ստութեան ու չորոքորգութեան կը գիջանին անոնք իրենց ամենավատ ապրանքը յաճախորդին լաւ ցոյց տալու եւ սուղ գնով վաճառելու համար:

Ճեռաւ, թէ Կարապետեան՝ պզտիկ սխալումի մը համար չի քաշուիր բնաւ է՛ն կոշտ, է՛ն ամարդի ոճով անպատուել իր գործաւորները որոնք լուծեամբ կուլ կուտային ամեն նախատինք, ամեն անարգանք:

Չզուեցաւ պարզապէս տեսնելով որ վաճառատան բոլոր մարդիկը՝ ասոր անոր մօտ՝ նենգամիտ ակնարկութիւններով խիզճ չեն ըներ ամեն տեսակ զրպարտութիւններ գլորցնել ուրիշներու վարկը կտորելու եւ անոնց յաճախորդները խլելու համար:

Այս բոլոր ստորնութեանց ականատես կ'ըլլար ամեն օր, կը տանջուէր ու չէր կարող գիտողութիւն մը ընել:

— Խնայէ՛ պատուոյս, զաւկներուս վրայ գիթա՛, կը պաղատէր

մէկ օր մարդ մը Կարապետեանի ոտքերուն առջեւ թափելով իր աչքի արցունքը:

Կարապետեան սառնութեամբ ու քար սրտով կը դիտէր մարդուն ազդեցութիւնը կերպարանքը եւ ապառաժի մը նման անդրդուելի կը մնար անոր խզճալի աղաչանքներուն առջեւ:

— Որոշուած է, 3 օրէն կը ծախուի, մուտաց վերջապէս, անկարելիք եղանակով մը: Խեղճ մարդը, աղքատիկ խանութպան մը, պարտք ունէր եւ կը խնդրէր որ գոնէ մէկ ափսա ալ պայմանաճամ տայ իրեն, բայց Կարապետեան՝ կատարեալ անզգայութեամբ ու անխղճութեամբ՝ կ'ուզէր գատարանի միջոցով իր 100 ոսկիի պահանջքին փոխարէն տէր գառնալ անոր 200 ոսկի արժող տանը որուն հողը միայն ապագային աւելի ալ կրնար գին ունենալ որովհետեւ քաղաքին կեդրոնը լաւ հրապարակի մը վրայ կը գտնուէր:

Յակոբիկ՝ որ տեղեակ էր գործին մանրամասնութեանը, չափազանց յուզուեցաւ խանութպանի սրտամկիկ պագատանքէն բայց ի՛նչ օգուտ որ բացարձակապէս անկարող էր որ եւ իցէ ծառայութիւն մատուցանել անոր: Իր շուրջը տիրող ապականութեանց գէժ արդար զայրոյթով մը լցուած ըլլալով հանդերձ, բատիպուած էր դարձեալ իր գործը շարունակել, մինչեւ որ նոր գէպը մը եկաւ վերստին փոխել իր կեանքի ընթացքը:

Բ. . . . քաղաքի վաճառականներէն մէկը բաւական կարեւոր յանձնարարութիւն մը ունէր ընելիք, ճիթաւղի վրայ, ուստի հեռաձայնով (téléphone), ապրանքներու գինը հարցուց Կարապետեանի վաճառատան:

Յակոբիկ՝ իր սովորական պաշտօնին համեմատ խօսեցաւ եւ օրուան ճիշդ սակագինը յայտնեց միամտօրէն, առանց խաբէութեան, եւ եղելութիւնը իսկութեամբ իմացուց իր տիրոջ: Կարապետեան որ կ'ուզէր խոշորիկէկ շահ մը հանել այդ գործէն, չափազանց զայրացաւ Յակոբիկի ուղղամտութեան գէժ:

— Ի՞նչու ճիշդ գինը յայտնեւ ես, ըսաւ բարկութիւնով:

— Ի՞նչ կրնայի ընել:

— Դ՞ուր եղար չիտակ խօսող:

— Բայց ստելու պէտք չի կար:

— Ապուշ էս գուն, յի՛մար, կրնայիր քիչ մը աւելի ըսել ապրանքներուն գինը, աւելցուց Կարապետեան չառ կոշտ ու կոպիտ

կերպով:

Առաջագոյն թիւնը քիչ մըն ալ երկարեցաւ եւ Եւրապեական շատ աւելի առաջ գնաց իր վերաւորիչ ու բերտ յանդիմանութիւններուն մէջ:

Յակոբիկ՝ քիչ ու շատ արժանապատուութեան տէր տղայ՝ չի կրցաւ համբերել իր անձին գէժ եղած այդ վերին աստիճանի նախատական վարմունքին, եւ աշխատեցաւ ինքզինքը արդարացնել մարդալայել պատասխաններով՝ որոնց գէժ անիրաւարար վշտացաւ ու կատուեցաւ դարձեալ Եւրապեական:

—Քեզի պէսները սանձահարելու մէկ մէջոց միայն կայ, պէտք է անօթի մնաս որ կրթութիւն քիչ մը.

Այս եղաւ իր վերջին խօսքը եւ Յակոբիկ հետեւեալ օր վրանաւորւած էր վաճառատունէն:

Ե

Դեկտեմբերի ցուրտ ու տխուր օրերը հասան: Չիւնին բերնէն կուգար եւ ուժգին կը մանջէր սաստկաշունչ քամին որ պաղ, պաղ կը մտրակէր մարդոց երեսն ու ականջները: Ամեն տան սենեակի մէջ, վառարաններու կարմրուկ կրակը գաղջ ջերմութիւն մը կը տարածէր: Ասդին, Յակոբիկի թշուառ կացութիւնը օր է օր աւելի կը ծանրանար: Երկար ատենէ ի վեր անգործ կը թափառէր խեղճ տղան եւ ձմեռուան համար ոչ մէկ պատրաստութիւն կրցած էր տեսնել: Յուրանէր գողահար, օր մը կուշտ, օր մը անօթի, իր սիրտը վրդովող զգացումներուն անձնատուր՝ տաժանելի օրեր կը բոլորէր իր վշտահար մօրը հետ:

Մայրացեղ չքաւորութիւնն ու վիշտը չէզոքացուցած էին դանի ամեն տեսակ հասարակական գործունէութենէ. որ եւ իցէ խնդիր զինքը չէր յուզեր, չէր հետաքրքրեր ալ եւս: Սրտին եռանդն ու կրակը մարած, միշտ գժգոհ անորոշ ներկայէն եւ միշտ կասկածոտ մութ ու անտոյգ ապագային վրայ, լռէն վնասութեամբ մը համակուած, ինքնիրենը կը հալէր ու կը մաշէր:

Թշուառութեան երկարատեւ օրերը իր ճակտին վրայ գրոշմած էին յուսահատ դառնութեան մը տխրեցանք կնիքը: Դեռ եւս անառուան բարակ ու թեթեւ զգեստներով էր որոնք չէին կրնար իր մարմինը ցուրտին խստութեանը գէժ պահպանել եւ որոնք

արդէն մաշեր, լմացեր էին բոլորովին:

Բաւական ատենէ ի վեր ամիլուած չունէր՝ որով մազերն ու մօրուքը խառն ի խուռն շատցած էին եւ իր գէմքին այլանդակութիւն մը կուտային:

—Ճիւմար մըն է, տե՛ս, ապուշ է դարձեր, կ'ըսէր մէկը ետեւէն.

—Եթէ մարդ ըլլար, Եւրապեականին յարգը կը գիտնար կը մուտար ուրիշ մը:

Ամենքը այսպէս կը ծաղրէին զինքը եւ իր սրտի անբիծ ագնութիւնը, իր գաղափարներն ու համոզումները բնաւ օգուտ մը չունէին իրեն համար, իր այս ամենասոսկալի վ'ճակին մէջ: Անժպիտ ճակատագիրը իր ջախջախիչ հարուածով շատոնց անոր իղձերու ոլորտը քանդ ու աւեր դարձուցած էր եւ սակայն Յակոբիկ պիտի կրնար դարձեալ ինքզինքը մխիթարել, եթէ գո՛նէ պատաստ մը հաց ճարելու մ'իջոցը ունենար:

Բարեկամ մը, ծանօթ մը չէր մնացած որուն ճանճրոյթ պատճառած չըլլար: Ամենքէն փոխառութիւն ըրած եւ ամենուէ պարտական էր մնացած. բոլորն ալ սկսած էին այլ եւս երես դարձնել իրմէն: Դժբաղդ անակնկալները իրենց յաջորդական երեւումով այն գառն համոզումը տուած էին իրեն, թէ հիմակուան բնկերութեան մէջ, մարդ՝ իր գոյութիւնը ապահովելու համար, բացարձակապէս ստիպուած է քծնելու, ստելու եւ ամեն տեսակ խաբէութիւններ բանեցնելու:

—Հազար տնգամ լաւ է չապրիլ այս ապականուած աշխարհին մէջ, կը մտածէր երբեմն:

Արիւնէն աչքերը կը կարմրէին, բարկութենէն կուրծքը կ'ուռէր, կեանքին վերջ մը տալու սեւ մտածումներ կուգային զինքը տակն ու վրայ ընել, ու թերեւս միշտեւ հիմայ մեռնիլը նախընտրած իսկ ըլլար, եթէ իր ետեւը չունենար մայր մը զոր հոգին չափ կը սիրէր:

Ապրիլ պէտք էր:

Բաց երկու սոսկալի ուրուականներ զիչեր ցերեկ կը հալածէին, կը տանջէին զինքը—անօթութիւն կամ մոլորացկանութիւն:

Ամեն հանգամանքի համաձայնելու արամագիր՝ այս գեհնաւ կա՛: Վիճակին մէջ էր Յակոբիկ երբ վերջապէս յաջողեցաւ աւելի աննպատակ պայմաններով զրադում մը ձեռք ձգել ուրիշ ճոխ վաճառատան մը մէջ:

Իր միակ երազն էր հիմայ անգամ մը, ամեն գնով, օձիկը փրկել աղքատութեան ճիրաններէն ու դրամ չահիլ, դրամ, որով միայն կարելի է ապրիլ, յարգանքի արժանանալ եւ ամեն ուրախութիւն ու հաճոյք վայելել: Անցան երկուր ամիսներ եւ Յակոբիկ իր առաքելիկն մէջ բաւական ընդարձակ փորձառութիւն ըստացած էր: Անիկայ լաւ թափանցած էր առեւտրական աշխարհին մէջ յաջողութիւն գտնելու եւ մարդոց հաճելի դառնալու զաղանիքին: Անցեալին մէջ իր համարձակ ճշմարտասիրութիւնը չափազանց սուղի նստաւ իրեն եւ անհանգուրժելի տանջանքներու մատնեց զինքը: Արդարութիւնը պաշտպանեց երբեմն ու ամենքը զինքը ծագրեցին՝ իրրեւ անխոհեմ, իրրեւ սղեւ: Ընկերութեան սուտերուն ու նախապաշարումներուն դէմ ծայն բարձրացուց եւ զինքը նախասեցին, անօթի թողուցին: Լաւ կը հասկնար ուրեմն, թէ պարտաւոր է հիմայ լսել, կեղծել, ամենէն ջած, ամենէն անարդ շողմներով խօսիլ ուրիշներուն հետ որպէսզի իրեն հաւսին ու զինքը ապրեցնեն:

Եւ իրաւ որ Յակոբիկ գիտէր այս անգամ ալիկ վարուիլ իր տիրոջ եւ բոլոր պաշտօնակիցներուն հետ:

Բնաւ հաճոյակատարութիւն մը, քծինք մը չէր խնայեր իր տիրոջը առջեւ շնորհ մը գտնելու համար, ամեն մարդու մօտ գովեստներ կը շտայէր անոր հասցէին եւ պաշտպան կը հանդիսանար անոր բոլոր զեղծումներուն ու անիրաւութիւններուն:

Ա՛լ չէր զայրանար, չէր պժգար երբ իր պաշտօնակիցները անիրաւութիւն մը գործ գնէին: Կամայ կամայ միջափայրին յարմարեցաւ բոլորովին եւ ինքն ալ իր կարգին սկսաւ մոռնալ, ուրանալ ամեն սկզբունք եւ հետեւիլ վաճառատան միւս ճարտիկ պաշտօնեաներու փոխանցական օրինակին:

—Ամեն անհատ ինքզինքը կը մտածէ հիմայ, խղճմտանք եւ ազնուութիւն գոյութիւն չունին այս աշխարհիս վրայ, ամենքը նախապաշարումներ են եղեր, կ'ըսէր ինքնիրենը, ամեն անգամ որ անիրաւութիւն մը գործէր, անարգանք մը կ'ու տար եւ վայրկեանական խղճի խայթ մը զգար:

Ա՛լ երբէք չէր քաշուեր ապրանքները սուղ վաճառելու համար ամեն շողքորդութեան խոնարհելէ: Շարպիկութիւն կը սեպէր վատն լաւ ըսել եւ միամիտ մարդոց սղիտութիւնը շահագործել:

Բնաւ փոյթ չէր ընել, չէր ալ վիրաւորուէր եթէ իր տէրը՝

փուճ տեղը, երբեմն նախատէր զինքը: ստրկական համբերութեամբ կը տանէր ամեն անարգանք, բաւական է որ ալ եւս հացի խնդիրը չէր տանջեր զինքը եւ դառն միտքեր չէին ալեկոծեր իր սիրտը: Մէկ խօսքով՝ հետզհետէ տիպար զործի մարդ մը դարձաւ եւ ամենուրեք համակրանքը սկսաւ վայելել:

Կանի գործին մէջ հինցաւ, ա՛յնքան հեռացաւ իր երբեմն փայփայած իղձերէն ու ազնիւ ձգտումներէն եւ այնքան աւելի իւրացուց միջափայրին բոլոր տափակութիւններն ու նենգութիւնները:

Երթալով աւելի հասէր, աւելի շահամոլ դարձաւ, իր անձէն դուրս մարդ ու աշխարհ չէր ճանչնար, ամեն բանի վրայ արհամարհանքով կը նայէր եւ իր նիւթական հաշիւներէն կուրացած՝ չէր ուզեր իսկ գիտնալ, թէ ի՞նչպէս կը ղեկավարուին քաղաքին կրթական ու հասարակական գործերը: Աղքատին արցունքը եւ իր նմաններուն թշուառութիւնները բնաւ չէին կարող իր ուշադրութիւնը գրաւել, իր միակ նշանաբանն էր.

«Թող ինձմէ վերջ ջրհեղեղ ըլլայ»:

Եթէ երբեմն իր անկեղծութեան եւ ուղղամտութեան համար պատժուեցաւ, այս անգամ ալ իր ստորնութեան համար վարձատրուեցաւ: Ամենքը մատով ցոյց կուտային զինքը, իրրեւ խելացի ու գործունեայ մարդ: Ամաթոռչակը աւելցած էր աստիճանաբար՝ որով կրնար չէնք շնորհք ապրիլ: Ծանր նորոգութեան եւ կոկիկ կահաւորման համար կրցաւ բաւական ստակ խարճել, ինք իրմէն գոհ էր հիմայ եւ մէկ մտածում միայն կար որ դարձեալ զինքը կը տոչորէր ամեն վայրկեան. —դրամը չատցնել եւ առանձին գործ մը բանալ: Դժբաղդարար իր այս առաջագրութիւնը իրագործել չէր կարող:

Լո՛ւ ամաթոռչակովը հարստութիւն զիջիլու անմիտ ու ցնորական յոյսը զերեւ ելած էր ուստի սկսաւ նորանոր հնարքներ մտածել: Վաճառատան յաճախորդներուն սուտ ու փուտ, զաղանի խոստումներ կ'ընէր եւ անոնցմէ կաշառք կ'ըտտանար, բայց այս անարդ միջոցն ալ բաւականութիւն չի սուտ իրեն. ոսկիները իր ակնկալած համեմատութեամբ չէին շատնար եւ ինքը չափազանց հեռու կը տեսնէր իր նպատակը:

Ի՞նչ ընելու է, կը խորհէր, եւ անցաջողութեան մտածութիւնը ուստի՞ որդի մը պէս կը կրծէր, կը սպառէր անոր սիրտը:

Օրին մէկը, յանկարծ լուսաւոր գաղափար մը ծագեցաւ մըտքին մէջ եւ դէմքին վրայ ուրախութիւն մը փայլեցաւ.

— Հարուստ հարսնայու մը փնտռելու է: Այս էր իր ազուրիկ գիւտը:

2

Մայիս է, ծաղիկներու ամիսը, որ կ'անցնի գարնանային ճառագայթներու եւ խնկաւէտ բուրումներու մէջ, լուսափայլ երկընքին տակը:

Պայծառ ու զուարթ կիւրակէ օր մը՝ Արեւին անսովոր փողփողումը եւ անամպ երկնքի ջինջ կապուտակը կարծես անգիմադրելի հրապուրով մը հրաւէր կը կարդային մարդոց՝ մօտակայ զբօսավայրերը թափիլ: Շատեր հեռո՛հեռէ կ'երթային, կը լցուէին քաղքէն կէս ժամ հեռու, հեղասահ գետակին դալարուտ եզերքը ուր երկսեռ բազմութիւն մը՝ այս ու այն կողմ, ստուերախիտ ծառերու զով հովանիին տակ, ուրախ ու անհոգ կը զուարճանար բնութեան զմայլելի գեղեցկութիւնները գիտելով եւ տեսակ տեսակ ըմպելիներու ազդեցութեան տակ հեշտին գինովնալով: Անգին, առանձին սեղանի մը առջեւ նստած, երկու հոգի կը խօսակցէին ցած ձայնով ու լուրջ կերպով, առանց իրենց շուրջը դիտելու:

Ահաւասիկ քու փնտռածդ Յակոբիկ, ըսաւ անոնցմէ մէկը յանկարծ, ցոյց տալով նրբակազմ ու վայելչադէմ աղջիկ մը որ նազելաքայլ կը ձեմէր իրենց մօտը, առանց տարակուսելու թէ բոլոր երիտասարդներու զօշոտ նայուածքը իր վրայ կը հրաւիրէ:

— Դրամ ո՞ւնի, եղաւ Յակոբիկի առաջին հարցումը:

— Բաւական հարուստ է, ասկէ զատ՝ այնպիսի հրապուրիչ ձեւեր, անանկ անուշ նայուածք մը, անանկ ճշուողական խօսուածք մը ունի որ չիտակը Աբրա Մարկոսն անգամ կ'ընայ գլխէ հանել:

Արմենակի այս պատասխանը, «հարուստ» բառը մանաւանդ, ցնցեց մէկէն Յակոբիկը որ լարուած ուշադրութեամբ սկսաւ քննել աղջկան ամեն մէկ շարժումը:

— Իբրաւ աղուոր է, ըսաւ զմայլած:

— Հիանալի՛ պատաս է, կ'ըսեմ քեզի, comme il faut, տեղացուց Արմենակ:

Օրիորդը կը շարունակէր իր հանգարտ ու սիրաձեւ պտոյտը՝ մերթ ընդ մերթ գլխի թեթեւ ու շնորհալի շարժումով եւ դիւթիչ ու մեղմիկ ժպիտով մը բարեւելով այս կամ այն երիտասարդը որ հիացման արտայայտութեամբ, անթարթ աչքով կը գլխէր գինքը:

— Դրք'ան ալ շատ մարդ կը ճանչնայ, կ'մկմայ Յակոբիկ, տեսակ մը նախանձոտութեամբ:

— Գաղաքի բոլոր երեկոյթներուն միակ համը, միակ գարդն է ան. ամենքը անոր շուրջը կը դառնան եւ անոր հետ պարելու համար հոգի կուտան: Ո՞վ չուզեր ծանօթութիւն ունենալ ասանկ սիրուն էակի մը հետ:

— Մանաւանդ որ հարուստ ալ է, հը', վրայ բերաւ Յակոբիկ:

Այս գեղեցիկ ու հեշտալի կիրակիէն վերջ Յակոբիկի մտածման միակ առարկան այս աղջիկն էր, Փառանձեմը, որուն համար կ'ըսէին, թէ իրօք հրապուրիչ դրամօժիտ մը ունի եւ որ սակայն իր թեթեւութեամբ լիտի աղջկան մը համբաւը հանած էր:

Յակոբիկ անոր հարստութեան վերաբերութեամբ բաւական տեղեկութիւններ հաւաքելէն վերջ, առանց անոր բարոյական յատկութիւնները փնտռելու, որոշեց չի փախցնել այս որսը եւ միտքը դրաւ ամեն կարելի միջոց բանեցնել ու անպատճառ ամուսնանալ անոր հետ. ուստի ձեւակերպութեան մը համար, նախապէս իրիկուն մը, մօրը յայտնեց իր այս վճռական միտքը:

Աննա ծերացեր էր ալ եւս եւ անբացատրելի փափաք մը ունէր իր մէկ հատիկ տղուն թագ-պսակը պագնելու: Եւ սակայն տաքօրինակ տհաճութիւն մը ցոյց տուաւ եւ բացարձակապէս հակառակիլ ուզեց Յակոբիկին:

— Շատ բայց աղջիկ է ատիկա, քեզի չի վայելեր անոր հետ ամուսնանալ:

Անոր մասին բոլոր աննպաստ զրոյցները նախանձի արգիւնք են. մենք պէտք չէ կարեւորութիւն տանք, մանաւանդ որ հարուստ ալ է կ'ըսեն.

— Անոր հարստութիւնը պէտք չէ ինձի, ես քեզի աղուոր աղջիկ մը գտեր եմ արդէն:

Եկեղեցիին թաղը, հեռո՛ւ հաճոյալից զբօսանքներէ, հեռո՛ւ ամեն պերճանքէ, ազքատիկ տնակի մը խաղաղ անդորրութեանը մէջ, մանիշակի մը պէս աննշան մեծցեր էր Սաթենիկ, որ սիրուն

ու քնքուշ աղջկան մը բոլոր չքնաղութիւններով օժտուած էր։ Իրապէս չնորձալի եւ հրապուրիչ էր անոր կլորիկ գէմքը որուն վրայ շուշանի ձիւնափայլ ճերմակութիւնը ու երակի թեթեւ կարմրութիւնը միացեր էին հիւսնալի պատշաճութեամբ։ Երկայն մազերը սեւ սաթի կը նմանէին եւ կարմրուկ չրթները նորարաց վարդի մը փոքրիկ կոկոնը կը յիշեցնէին։ Անոր խոշոր թարթիչներուն տակ կը փայլէին երկու սեւօրակ ու խոնուն աչքեր որոնց զգլխիչ նայուածքին մէջ աստղի մը բոցը կը կայծկլտար, անո՛ւշ ու վառվառն։

Բնաւորութեամբ ալ հաղուապիւտ էր ան, համեստ ու բարեկերթ։

— Յակոբիկիս արժանի, անարատ աղջիկ է, կ'ըսէր Աննա իր մօքով՝ քանի անգամ որ պատահաբար հանդիպէր անոր։

Ուստի այս գիշեր ամեն ճիգ թափեց որ համոզէ տղան եւ իրեն հարսնցու ընէ Սաթենիկը։ Բայց Յակոբիկ անդառնալի կերպով մերժեց մօրը առաջարկութիւնը, մանաւանդ երբ հասկըցաւ որ աղքատ է Սաթենիկը։

— Հարուստ ըլլալու է, կտրուկ ու վճռական պատասխանը կուտար միշտ, յօնքերուն մէջ սրտնեղութեան պոստում մը ցոյց տալով, երբ Աննա կ'ուզէր զանի համոզել յամառ պնդումներով, որոնք վերջապէս անօգուտ մնացին Յակոբիկի հաստատ ընդդիմութեան առջեւ։

Խեղճ կիներ, խիստ դառն եւ կսկծալի յուսախարութիւն մը ունեցաւ՝ տեսնելով որ իր թախանձանքն ու պաղատանքը երբէք չեն կարող ազդել իր զաւակին վրայ։

Արգարեւ Յակոբիկի համար մօրը խօսքերը ամենեւին կշիռ չունէին այս գործին մէջ։ Անիկա կը խորհէր կնքել անանկ ամուսնութիւն մը որով յաջողի հանգիստ կեանք մը ապահովել։ Աղջիկէն առաջ եւ աւելի՛ անոր քսակը կ'ուզէր կշռել։ Զուտ սէրը, բնական այս պարզ ու մօքուր զգացումը չէր արգէն որ զինքը ամուսնանալու կը գրդէր։ Եր'բէք։ Դիչ մը գրամ ձեռք ձգելու անկուշտ անհն էր միայն որ անոր միտքը կը զբաղեցնէր։

Ստակի աղանդիչ կիրքը կամաց կամաց բթացուցած էր Յակոբիկի մէջ ամեն ազնիւ զգացում։

— Հոգ չէ թող քիչ մը բաց ըլլայ, գրամը կրնայ ամեն պակասութիւն ծածկել, կը խորհէր չարունակ։

Բոլոր օրերը յուզումներով ու մտահոգութեամբ կ'անցընէր եւ միջոց մը կ'որոնէր անոր հետ յարաբերութիւն մշակելու։

Ու վերջապէս առիթը գտաւ։

Գանի մը անգամ, Արմենակին հետ, ներկայ գտնուեցաւ ընտանեկան գիշերային պարահանդէսներու, ուր իր պերճ արդուզարդերով կը փայլէր Փառանձեմ, զոր «օրուան գեղեցկուհին» կ'անուանէին անոր ոսկիներու կարօտով ձենձերող գատարկասուն եւ հաճոյամով երիտասարդներ։

Այս փափուկ օրիորդի անուշահոտ իւզերով օծուած ծամերը, անոր բաւական գեղեցիկ գէմքը, կիսամերկ պարանոցն ու կուրծքը, նա մանաւանդ ճոխ հագուստներն ու զարդերը՝ բոլոր իր շուրջը քծնողներուն ցանկութիւնն ու տափանքը կը զրգոյնէին։

Փառանձեմ ինքզինքը անսանձ զուարճութեան տուած էր եւ իր խենչ սրտին մէջ հեշտանքը բոյն դրած էր շատոնց։ Անիկա կը շաղկրատէր ամեն երեսասարգի հետ կատարեալ ցոփախօսութեամբ։ Արգահատելի ինքնախաբէութեամբ մը ինքզինքը աշխարհի է՛ն գեղեցիկը կը կարծէր՝ տեսնելով որ հեազհեաէ կ'աւելնայ զինքը խնկարկող երիտասարդներու թիւը։ Դեռ նոր, ծանօթացեր էր նաեւ Յակոբին հետ՝ որուն քծինքները ու շաղկած գովեստները շատ հաճելի կու գային իրեն։ Յակոբիկ անոր հետ կարգուելու որոշումով գտնւելով, ամեն անգամ որ յարմար բուլէ մը գտնէր, է՛ն չափազանցուած հիացումով կը խօսէր անոր հետ եւ լրբենի երեսպաշտութեամբ մը անոր գեղեցկութիւնը անստգիւտ կը կոչէր։ Օրիորդն ալ կարծես անտարբեր չէր բոլորովին, իր ցոյց տուած համակրալիր ընդունելութիւնները Յակոբիկը քաջալերեցին իր որոշման գործադրութիւնը փութացնել։ Անիկա կը յուսար, թէ պիտի հասնի վերջապէս իր նպատակին եւ իրաւունք ալ ունէր յուսալու, քանի որ իր անարպիկութեամբ ու խելքով աղէկ համբաւ մը չինած էր եւ պատուաւոր մարդերու հետ լաւ յարաբերութեան մեջ կը գտնուէր ալ եւս։ Ուստի իր տիրոջ, Զաքարեանի, պաշտպանութիւնը խնդրեց եւ անոր միջոցով պաշտօնապէս խնդրեց Օրիորդին ձեռքը։

է

Յակոբիկ վերջապէս իրագործեց իր երազը։ Իրաւ է, թէ

անկախ գործ մը չունենալուն պատճառով, առջի բերան մեծ զըծ-
կամակութիւն ցոյց տուաւ Փառանձեմին մայրը, եւ սակայն Զա-
քարեան իր բոլոր կրցածը ըրաւ եւ յաջողեցաւ համոզել զանի.
ուստի երեք ամիս վերջ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ չքեղ
հանգէսով:

Նոր հարս ու փեսայ, սիրոյ նախընծայ վայելքին մէջ սուղ-
ուած, պզտիկ ուղեւորութիւնով մը անցուցին մեղրալուսնի երկու
հեշտալիր շաբաթները որոնք իրենց ամուսնական ամենէն յուզիչ,
ամենէն հաճոյական օրերը եղած էին:

Յակոբիկ բոլոր սրտովը գոհ էր: Իրեն համար աշխարհի է՛ն
գեղեցիկն էր Փառանձեմը, իր աղուորիկ կինը: Անհուն սիրոյ գո-
րովով մը իբր թէ չըջապատած էր զանի եւ անոր ամեն մէկ քը-
մահաճոյքին կ'աշխատէր անթերի գոհացում տալ՝ ամեն կերպ
հաճոյակատարութեամբ:

Բայց շիտակը ըսելով, Յակոբիկ աւելի տեսակ մը երախտա-
գիտական զգացումով լցուած էր քան թէ ճշմարիտ սիրով որ
գլխաւոր գերակատարը չէր եղած բնաւ իր Փառանձեմի հետ մի-
ութեան եւ որուն մէջ՝ նիւթական անարգ հաշիւներ չեն կարող
մտնել երբէք: Անիկա 500 ոսկի գրամօժիտ ստացած էր որով
հաւատացած էր, թէ ամեն կերպ երկրաքարչ մտմտութներէ պիտի
ազատուի ինքը եւ իր բոլոր յոյսերն ու ակնկալութիւնները իրա-
կանութիւն պիտի գտնեն: Մինչեւ իր ամուսնութիւնը, գրեթէ
կեանքի ոչ մէկ հաճոյքը վայելած էր. ամեն օր դատապարտուած
էր չարաչար աշխատիլ ուրիշներու մօտ՝ մինչդեռ հիմայ պիտի
կրնար առանձին, ինք իր գլխուն գործ տեսնել, ուղածին պէս
ծախել, ուղածին պէս շահ ընել՝ առանձ մէկու մը հաշիւ տալու:
Եւ այս ամենը կը պարտէր սիրուն Փառանձեմին որուն հրապու-
րիչ ժպիտը, փաղաքուշ զգուանքն ու զմայլական պչրանքը այն-
քան դրական արժէք չունէին իր աչքին, որքան՝ օժիտէն գուրս՝
անոր ունեցած աղամանդէ թանկադին զարդերը որոնք աւելի
անոգ ապագայ մը երազելու ամեն իրաւունք կու տային իրեն:

Ընչաքաղց Յակոբիկի աչքին պարզապէս կենդանի գրամարկը
մըն էր իր կինը որուն վրայ չափազանց կը գուրգուրար բոլորո-
վին շահադիտական տեսակէտով: Անիկա մինչեւ հիմայ իր կեան-
քը անցուց անա՛նկ յարափոփոխ վիճակներու մէջ, որոնք կատա-
րելապէս համոզած էին զինքը, թէ աշխարհիս վրայ աղքատին

կեանքը իրական չէ, լո՛ւ անասնական է եւ նպատակ չունի բնաւ.
ուստի չքաւորութեան ազէտաւոր հետեւանքներէն՝ սարսափած՝
հարուստ ըլլալու ամենարուսն տենչ մը ունէր՝ որ ամեն զգացու-
մէ գերազանց էր իր մէջ եւ զոր ոչ մէկ բան կարող էր սաճահարել:

Առանձ երկար սպասելու՝ պարապ խանութ մը վարձեց եւ
բաւական կոկիկ ապրանքներով լեցուց զայն: Այլ եւս երջանիկ
կը զգար ինքզինքը. կարծես թէ նոր կը սկսէր ապրիլ եւ ուրիշ
որ եւ իցէ իզձ չունէր բայց միայն առաջ տանիլ գործը եւ իր
բուն նպատակին հասնիլ մէկ օր: Յակոբիկ ինքզինքը ամփոփեց
եւ սկսան ընտանեկան յարկին տակ, հանդարտիկ կեանք մը վա-
րել առանց աղմկալի ուրախութեան եւ առանց նոյնպէս ձր եւ իցէ
սխրութեան:

Իսկայ կամայ սակայն բոլորովին նուիրուեցաւ գործին. առ-
աւօսները շատ կանուխ կ'երթար խանութ եւ իրիկունները շատ
ուշ կը դառնար տուն: Ամեն տեղ եւ ամենուն մօտ, կը սիրէր
միշտ առեւտրական խօսակցութիւններ ընել, գիշեր ցերեկ կը
մտածէր թէ ինչպէս արդեօք կարելի է շատ յաճախորդներ գրաւ-
ել ու մեծաքանակ առ ու տուր ընել: Ինքը կը կարծէր, թէ
առանձին գործի մը ձեռնարկելով, պիտի կրնայ շարունակ հան-
գիստ օրեր վայելել եւ սակայն կը սխալէր: Շատ չանցած՝ բա-
ցարձակ պէտք զգաց ապրանքներուն տեսակը չատցնելու որպէսզի
կարող ըլլայ յաճախորդները գոհ թողուլ եւ զանոնք պարապ չի
զարձնել. ուստի ստիպուեցաւ փոխառութիւններ եւ ապառիկ զը-
նումներ ալ ընել որով հետզհետէ տեսակ տեսակ մտահոգութիւն-
ներու մէջ ինկաւ դարձեալ: Այս օր կը մտածէր, թէ ապրանքները
գէշ են, վաղը կը խորհէր, թէ վճարումներ կան ընելիք զորս
զանց ընել անկարելի է: Պզտիկ անհոգութիւն մը, աննշան յա-
պաղում մը կարող էր զինքը կորսնցնել՝ հրապարակին վրայ իր
վարկը կտարելով եւ իր ստորագրութիւնը կարեւորութենէ ի սպառ
զրկելով:

Կարելի է ըսել, օր մը հանգստութիւն չունէր, օրը օրին նո-
րանոր հնարքներ մտածելու հարկին տակ կը գտնուէր որպէսզի
կարող ըլլայ աւելի ածանը, աւելի ազէկը ծախելու եւ իր դրացի
խանութպաններուն հետ յաջողապէս մրցելու:

Եւ սակայն գծգոհ չէր Յակոբիկ, շատ անգամ կիրակի եւ տօն
օրերն անգամ կը բանար խանութը եւ բոլոր եռանդովը, չարքաչ

տողունութեամբ կ'աշխատէր միշտ՝ շոյելով այն միակ կազդուրիչ յոյսը, թէ օր մը հարուստ պիտի ըլլայ ինքը:

Բ

Փառանձեմ՝ կանուխէն՝ զրօքանքի եւ ամեն կերպ զուարճութիւններու համակ անձնատուր՝ սկսած էր հիմայ բալորովին ձանձրանալ: Ներկայ օրերու անձայն եւ միօրինակ հանդարտութիւնը բացարձակապէս տափակ կ'երեւէր իրեն: Անձկակարօտ կը յիշէր երբեմն այն զուարթալին օրերը ուր ինքը՝ խալտալից երիտասարդութեան մը խնեղ ու կրքոտ յափշտակութիւններով լցուած, ազատ, համարձակ, երեկոյթներու եւ պարահանդէսներու ազմուկին մէջ կը վայելէր երազուն կեանքի մը ցնորական հեալքը:

Հազարաւոր մութեր կ'արթննային իր գլխուն մէջ եւ կը յիշէր այն սքանչալուսները որ կը յայտնուէին, երբ ինքը կը պարէր իր նուրբ իրանի ամբողջ ձկունութիւնը ցոյցի գնելով: Ինքնագոհութեան սարսուռն ազդեցութեան մը տակ, աչքին առջեւ կը բերէր նաեւ այն պազդոտ նայուածքները որ երբեմն կ'ուզողէին իրեն դատարկապօրտ երիտասարդներու կողմէն:

Անցեալի այս խռովալոյզ յիշատակներուն մէջ ընկղմած՝ ինքնիքները կ'այրէր, կը մրկէր եւ հեաղհեաղ անտանելի կը գտնէր ընտանեկան խաղաղ կեանքը: Ասկէ զատ կարծես թաքուն վիշտ մըն ալ ունէր, վասնզի հեաղհեաղ կը կորսնցնէր իր նախկին զուարթութիւնը:

Յակոբի՛ չուտով՝ նշմարեց իր կնկան այս յանկարծական տխրութիւնը եւ ուզեց զարման մը մտածել: Շարաթն անգամ մը թաւորոն կը տանէր զանի եւ երբեմն կիրակի օրերը կառքով պտոյտի կ'ելլէր անոր հետ: Բայց Փառանձեմ չէր կարող այսպէսով յազուրդ տալ իր սրտի չուայտատ գեղուններուն:

Անիկա բազմութեան մէջ պարելով ու խալտալով կը սիրէր անցընել զիշերները, մինչդեռ Յակոբիկ բոլորովին հախառակ էր գեղի ու չուայ կեանքի:

Այր ու կին՝ բնաւորութիւնով, կատարեալապէս մէկ մէկու հակապատկերը կը ներկայացնէին եւ յաճախ չէին կրնար համեմատել իրենց մէջ: Ու թերեւ չատենց գայթակղական կոխ մը պայթած ըլլար, եթէ Յակոբիկ չի զգուշանար իր կինը

վշտացնելէ եւ ակամայ տեղի չի տար շատ անգամ անոր ամեն մէկ քմահաճոյքին:

Փառանձեմ ամենաչնչին բանի մը համար կը բարկանար տանը մէջ եւ ամեն օր անախորժ վէճեր կ'ունենար նաեւ իր կեսուրին հետ:

Սյրի Աննան տխուր կանխատեսութիւններով կը տանջէր արդէն միտքը եւ այնպէս կը զուշակէր, թէ իր հարսը մէկ օր իրեն տան անտանելի պատուհասը պիտի դառնայ:

—Ա՛խ, ի՛նչ ընեմ որ զաւակս մտիկ չըրաւ դիւ, կ'ըսէր մտքովը եւ լռիկ կը համբերէր, ամեն անգամ որ Փառանձեմ անձա՛հ ընդհարու՛մ մը կ'ունենար իրեն հետ:

Դանի մը անգամ, գաղտուկէն, իր վիշտը յայտնեց Յակոբիկին որ բնաւ կարեւորութիւն չէր տար ալեւ մօրը, վախնալով որ ի՞նչ դիւրագործիկ կ'նոյ զժողովութիւնը աւելցնելու պատճառ կը դառնայ:

—Դուն մեծ ես, քիչ մը համբերող եղիւր, կ'ըսէր ու կը գոցէր զժրաղջ Աննայի բերանը: Փառանձեմ հեաղհեաղ իր ազդեցութիւնը զօրացուցած էր, միակ իշխողն էր ան տանը մէջ եւ ամեն բան իր հրամանին համեմատ կը կարգադրուէր:

Առ տնին գործերու համար գրեթէ չէր աշխատէր ինքը եւ շատ անգամ, ցերեկները, ամեն զբաղում խեղճ Աննային թողած, տունէն դուրս կ'ելլէր իր բարեկամուհիներուն այցելութեան երթալու պատրուակով:

Մէկ օր արտակարգ մտածկոտութեան մը մէջ էր, իր սենեակը, առանձին, բաց պատուհանին առջեւ նստած, մէկու մը լալա սելու գիրքով, շարունակ դուրսը կը դիտէր: Յանկարծ դուռին զանգակը զարնուեցաւ, Փառանձեմ ցնցում մը զգաց եւ, կատարեալ չփոթութեան մէջ, փութաց, վար իջաւ եւ ինքը անձամբ բացաւ դուռը:

Դատայի կեր շարանքով մէկը՝ զգուշաւոր կերպով նամակ մը յանձնեց անոր եւ մեկնեցաւ աճապարանքով: Փառանձեմ երեսին գոյնը նկատեց մէկէն, նամակի պահարանին վրայ, իրեն քաջ ծանօթ գ'րով մը զրուած էր իր հասցէն: Սիրտը սկսաւ տրոփել, արագ քայլերով գնաց դարձեալ առանձնացաւ իր սենեակը, երկու ձեռքերը կուրծքին, աչքերը վեր յառած, սրտէն երկար հառաչանք մը արձալից, քանի մը անգամ հաճութեց թուղթը եւ սկսաւ լալիլով կարգաւ այդ խռովիչ նամակի կարուկ տողերը:

«Պաշտելի եւ չքնաղ Փառանձեմս,

Վերջապէս յաջողեցայ: Քանի մը ժամ պիտի կրնամ ազատ վայելել, գրեզ: Մայրիկիս կողմէն պաշտօն ունիմ հրաւիրելու որ այս գիշեր, մեր տան մէջ, երեկոյթին ներկայ գտնուիք: Ժամը 10 ին կը սպասեմ:»

«Ընդունէ՛, ցանկալի՛ փառանձեմ, ջերմազին համբոյրներս.

Միշտ քու

Սմբատ Շաւարչեան

Անկարելի է նկարագրել այն յուզումը զոր ունեցաւ Փառանձեմ այս գողտրիկ նամակէն վերջ՝ որ իր սրտին հետ կը խօսէր ուզակի: Այս գիշեր պիտի վերսկսէր իր ուրախ կեանքը, պիտի կրնար ընտիր բազմութեան մը ցոյց տալ զարձեալ իր զեղեցկութեան չքնաղ հրապոյրները, պիտի սլաքէր իր Սմբատին հետ, ձեռքը անոր ափին մէջ գրած: Որքա՛ն երջանիկ կը զգար ինքզինքը այդ վայրկեանին, բնաւ հանդիստ չէր կրնար մնալ, շարունակ ներս, դուրս կ'ելլէր, կը մտնէր, հագուստներն ու զարդերը աչքէ կ'անցընէր եւ անհամբերութեամբ կը սպասէր որ գիշերուան այն լղձալի ժամը չուտով հասնի:

Իրիկունը՝ յոգնած, հաշիւներով զուլիւր ուռեցած, տուն վերադարձաւ Յակոբիկ եւ զարմանքով նշմարեց անսահման ուրախութիւնը իր կնոջ՝ որուն բերնէն մեղր կը կաթէր հիմայ:

Փառանձեմ արտասովոր մեղմութիւնով եւ փաղաքշանքով մը խօսեցաւ էրկանը հետ եւ, առանց երկար յառաջաբանի, հասկցուց թէ Շաւարչեանի կողմէն հրաւեր կայ իրենց.

—Մասնաւորապէս սպասուորը զրկեր էին, ըսաւ, երբ Յակոբիկ հետաքրքրութեամբ մը ուզեց խմանալ թէ ի՞նչ կերպ եղած է այդ անակնկալ հրաւերը: Յակոբիկ բնաւ արամաղրութիւն չունէր գուարճանալու, հանդիստ քնանալու պէտքը կը զգար ընդհակառակը, եւ յետոյ, կը սիրէր խոյս տալ միշտ երեկոյթներու մասնակցի, որպէսզի փոխադարձաբար ինքն ալ չի ստիպուի ուրիշները հրաւիրելու եւ խոչոր ծախքերու դուռ բանալու: Եւ սակայն Փառանձեմի անդիմադրելի թախանձանքը եւ Շաւարչեանի նման հարուստ ու կարեւոր մէկու մը հետ բարեկամական կապը ամբաստանելու ամենարուսն փափաքը կրցան իր բոլոր միւս հաշիւներ

րուն ու նկատումներուն յաղթել. ուստի իր հաւանութիւնը տուաւ եւ որոշուած ժամին այր ու կին ներկայ գտնուեցան Սմբատին տունը՝ ուր հրաւիրուածներու երկսեռ բազմութիւն մը հաւաքուած էր արդէն:

Փաղաքի նուագածուներուն էն ընտիր խումբը կը նուագէր հոն եւ զրգոյիչ եզանակներու սրտահաճոյ ազդեցութիւնը կ'ոգեւորէր ամենքը որոնք կարգով կը պարէին բոլորովին զուարթութիւնով առ լցուած:

Երաժշտութեան պարբերական դադարումին կը յաջորդէին ծիծաղկոտ խօսակցութիւններ որոնք լոկ հաճոյքի եւ գուարճութեան շուրջը կը դառնային: Շատերու խօսակցութեան առարկան ալ Փառանձեմն էր, սրահին ամենէն հրաշալի զարդը եղող այն քնշքուշ կինը, որ կարծես բան մը կորսնցուցած չէր գեռ իր կուսական թարմութենէն եւ որու շրթունքէն վրայ գոհունակութեան կախարդիչ ժպիտը անպակաս էր այդ գիշեր:

—Նորէն ամենէն աղւորն է, փափաց մէկը:

—Չէ՛ քիչ մը աւեր է կարծես:

—Ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ էրկան ձեռքը, դձու՞ծ մէկն է եղեր.

—Հրեայ ըսէ սըւոր, կիրակէ օրերն ալ խանութ բանալ սկսեր է:

—Մարդու մէջ ալ ելած չունի վայրենին, բարեւ մըն ալ չի տուաւ մեղի.

—Խօսքը մէջերնիս, կարծեմ Փառանձեմն ալ զգո՞ւ՞մ է...

Այսպէս բամբասանքի երկայն ու անվերջ շարքը սկսած էր քակուիլ, երբ Սմբատ իր նորածանօթ բարեկամին թեւը մատը, սրահին չորս կողմը կը պտտցնէր զանի եւ կը ներկայացնէր իր միւս հիւրերուն:

Յակոբիկ ծայրայեղ հպարտութիւն մը կը զգար այս վերին աստիճանի համակրալի հիւրասիրութեան համար. երբէք չէր յուսար, թէ իրեն հանդէպ այդքան պատուասիրութիւն ցոյց պիտի տար Շաւարչեանը որուն հետ, գեռ նոր սկսած էր ծանօթութիւն ունենալ եւ որմէն մէկ երկու անգամ փոխառութիւն ալ բրած էր առանց գժուարութեան: Չափազանց գոհ էր, մանաւանդ թէ կը մտածէր որ պիտի կրնայ ասկէ վերջ աւելի սերտ յարաբերութիւն մշակել Սմբատի հետ որմէն կը յուսար ի հարկին զարձեալ, աւելի նպաստաւոր պայմանով, փոխառութիւններ ընել եւ տառնելով չտա աւելի կանոնաւորել ու ընդարձակել իր գործը:

Աւելորդ կ'ըլլայ ըսել, թէ Փառանձեմի ուրախութիւնն ալ չափ չունէր եւ նկատելի էր որ շատ ընտանեաւոր կը վարուէր այս տան մէջ: Երիտասարդները հիմայ այնքան չէին համարձակեր անոր շուրջը քծնելու եւ երկար բարակ հետը չաղակրատելու. սակայն ինքը՝ Սմբատի հետ յաճախակի, առանձին կը խօսակցէր եւ կարծես չէր ուզեր վայրկեան մը բաժնուիլ անկէ: Ամեն անգամ որ կը պարէին Սմբատին հետ, Փառանձեմ՝ իբր թէ չափազանց յոգնած՝ կ'ուզէր առանձնանալ մասնաւոր սենեակ մը՝ ուր բաւական ժամանակ կը մնային երկու սիրաստարի պարակիցները, առանց հաշուելու թէ կրնան գայթակղութիւն պատճառել հանգիսականներուն:

Կէս գիշերը երկու ժամ անցեր էր, երբ ամենքը սկսան մեկնիլ. Սմբատ յարգական ձեւով մը սեղմելով Յակոբիկի ձեռքը՝ սկսաւ խօսակցիլ դարձեալ:

—Շատ չնորհակալ եղայ ձեր այս այցելութենէն.

—Չափազանց պատուեցիք մեզ եւ ես ինքզինքս բաղդաւոր կը համարիմ ձեզ հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ գտնուելուս համար:

—Կը յուսամ որ ասկէ վերջ ալ կը պատուէք մեզ, Տիկինին հետ երբեմն այսպէս մեր տունը հրամմելով՝ նոյն իսկ առանց հրաւերի սպասելու:

—Օ՛, չնորհակալ եմ, բայց դուք միգի չի՞ պիտի հրամմէք բնաւ.

—Ինչո՞ւ չէ, ամենայն հաճութեամբ.

—Շատ գոհ կը մնանք: Վտեսութիւն ուրեմն:

—Վտեսութիւն միւսի Յակոբիկ: Երթաք բարով Տիկին:

Փառանձեմ՝ անուշ մը նայեցաւ Սմբատի աչքերուն մէջ, ու ժով սեղմեց անոր ձեռքը եւ ապա էրկանը թեւը մտած մեկնեցաւ երեկոյթի հաճոյալի տպաւորութեան տակ:

Թ

Սմբատ տակաւին 24 տարեկան ատոյզ ու վայելչակալմ՝ երիտասարդ մըն էր որուն հայրը 5 տարի առաջ մեռած՝ եւ խոշորկէկ հարստութիւն մը թողած էր իրեն: Անիկա մօրը հետ կ'ապրէր կատարեալ ճոխութեան մէջ՝ պատրաստ գրամներուն տոկոսովը միայն: Ամեն ընկերութեան մէջ կարող էր մտնել, ամեն տեղ կը

մեծարէին զինքը եւ իրեն հաճելի ըլլալու մէջ բնաւ չէին թերահար, որովհետեւ իր առատ ոսկիներուն չնորհիւ յաջողած էր, իր այդ շատ երիտասարդ հասակին մէջ իսկ, ազդեցիկ մարդ մը դառնալ: Ազգատը գլուխ կը ծռէր իր մօտ եւ հարուստը ամեն չորդօրութիւն կը չոպէր անոր: Ամեն միջոց ունէր ան գեղեցիկ կիներ հրապուրելու եւ զանոնք իր խաբէութեան ծուղակը ձգելու: Իրամը բոլորովին ազատամբ ու ապակահաւ էր իր սիրտը ուստի երբէք խիզձ չէր ընէր խարդախ ու պատիր խոստումներով միամիտ աղջիկներ որսալ եւ անոնց հետ լրջօրէն զրօնուլ: Ինքը, շատ հարուստ, միտքը դրած էր աւելի համբաւաւոր մէկու մը աղջկան հետ պսակուիլ. սակայն գեռ ժամանակի կը ապասէր եւ ինքզինքը տուած էր ցոփութեան: Ամենէն շատ կը տեսնուէր Փառանձեմի հետ որ իր ստութեան աշէտ մէկ զոհն էր եւ որուն կուսական քնքուշ ու կարմիր այտերէն, շատ կանուխ, առաջին սրտահեշտ համբոյրը ինքն էր քաղած՝ անոր ճեթակ թեւերուն մէջ տարփողական կեղծ զգացումներ յայտնելով:

Ու հիմայ իսկ, Փառանձեմի ամուսնանալէն վերջն ալ, կ'ուզէր կարելի եղածին չափ գաղտնապէս, աշխարհի աչքէն երեւոյթները իբր թէ փրկելով, իր լպիրշ խաղերը շարունակել՝ մասնաւոր որ Փառանձեմն ալ նորէն անտարբեր չէր իր մասին:

Քանի քանի անգամ գաղտնի ժամագրութիւն ունեցած էին երկուքը եւ իրենց յաջողութիւնը ապահովելու համար ամեն յատկազօր պատրաստած էին արդէն:

Առաջին փորձը շատ յաջող անցաւ երեկոյթին մէջ, եւ տարակոյս չունէին թէ պիտի կրնան իրենց ծրագիրը ապահովապէս գործադրութեան գնել:

Սմբատ՝ ինչպէս ըսած ենք՝ յարմար առիթներով քանի մը անգամ արդէն Յակոբիկին հետ տեսութիւններ ունեցած՝ ու մասնաւոր դրամ ալ փոխ տուած էր անոր: Հիմայ սկսած էր աւելի յաճախ տեսնուիլ. շատ անգամ Յակոբիկի խանութը կ'երթար եւ անոր չահամուրթիւնը գրգռելու կանխամտածութիւնով երկար բարակ կը խօսէր առեւտրական չահաւոր գործերու վրայ՝ որոնցմով չափազանց կը հետաքրքրուէր Յակոբիկ: Երթալով երկուքին յարաբերութիւնները աւելի մտերմական գոյն առին եւ Յակոբիկ շարունակ կը ջանար Սմբատի բացարձակ վստահութիւնը գրաւել՝ որուն համար ամեն անգամ անոր մօտ կը խօսէր իր առատութիւն

մէջ ունեցած ճարպիկութեան եւ շահատակութիւններուն վրայ: Սմբատ մօտէն քննած էր անոր գործունէութիւնն ու վարպետորդի բնաւորութիւնը, ուստի առաջարկեց իր կողմէն ալ չնորհքով գրամագլուխ մը գնել եւ ընկեր ըլլալ անոր հետ, որպէսզի միանգամայն աւելի չուտ ու ապահով հասնի իր նպատակին:

Յակոբիկ անհուն շնորհակալութիւնով ընդունեց Սմբատի առաջարկութիւնը եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու յաջողեցաւ մեծ վաճառատուն մը վարձել ու գործը բոլորովին ընդարձակել:

Ասկէ վերջ Աննայի տան դռները միշտ բաց էին ալ եւս Սմբատի առջեւ գործ իրեն բարերար կը ճանչնար Յակոբիկ եւ չէր գիտեր, թէ ի՞նչպէս յայտնէ իր անսահման երախտագիտութիւնը:

Յակոբիկ մեծ յարգանքով կը վարուէր իր վեհաձեռն ընկերին հետ եւ կը ջանար միշտ հաճոյակատար ըլլալ անոր: Շատ անգամ, իրիկունները, ազաչելով իրեն հետ տուն կը տանէր զանի եւ ամեն խունկ կը ծխէր անոր առջեւ:

Փառանձեմ հոգեկան լաւ տրամադրութեան մէջ կը գտնուէր հիմայ եւ ամեն փաղաքուշ նաղանք կը շուայէր իր սիրականին:

Սմբատ ալ, իր կարգին, երջանիկ կը զգար ինքզինքը եւ իր դերը շատ յաջողակութեամբ կատարող գերասանի մը նման կը հպարտանար տարած այս յաղթանակին վրայ: Հետզհետէ սկսաւ աւելի յաճախ, ու նոյն իսկ ցերեկներն ալ այցելել իր աղուորիկ զեղուհին որուն հետ անխորհուրդ կերպով, սենեակի մը մէջ ժամերով առանձնացած, կը յաղեցնէր իր հեշտալի սուփանքը: Յակոբիկ լիակատար վստահութիւն ունէր. երբէք չէր կասկածէր իր բարերար-ընկերի ազնուութեան ու պարկեշտութեանը վրայ. ուստի Սմբատ, առանց արգելքի, պտոյտի կ'ելլէր երբեմն փառանձեմի հետ, եւ սուփոտ հաճոյքներու մէջ մոլորած, բարերարութեան գիւմակին տակ՝ փողոցային սրիկայութեամբ մը կ'ապրէր համարձակ:

Ժ

Այրի Աննան նշմարեց վերջապէս անպատուաբեր ընթացքը իր հարսին՝ որուն համեստութեան եւ սրտի անկեղծութեան ու ազնուութեանը վրայ սկիզբէն ի վեր հաւատք չունէր երբէք:

Խեղճ կնկան սրտին մէջ անբուժելի վէրք մը բացաւ Փառանձեմի յայտնի ու անպատկառ անհաւատարմութիւնը, որուն համար

անսահման ցաւով մը կը տանջուէր Աննա, օր է օր հալ ու մաշ կ'ըլլար եւ կ'ուզէր անպատճառ խանդարել իր հարսին Սմբատի հետ ունեցած այս լիտի յարաբերութիւնը:

Աչքովը կը տեսնէր հիմայ, թէ իր բոլոր սեւ նախազգացումներն ու տխուր կանխագուշակութիւնները իրականութիւն գտած են:

Իր հարսին թեթեւութիւններուն ու աւերասան ընթացքին վրայ շատ անգամներ գանգատած էր ան իր տղուն: Բայց Յակոբիկ միշտ սաստած ու լսեցուցած էր իր բարի ու երկիւղած մայրը:

—Ալ աս տունը դժոխք է ինծի համար, զիս ողջ ողջ գերեզման դիր, ըսաւ օր մըն ալ, խորունկ կակիծով մը համակուած՝ պաղատական արցունքոտ նայուածք մը նետելով իր զաւկին վրայ.

—Բայց գիտես, թէ ի՞նչ կը խօսիս, ըսաւ Յակոբիկ խստօրէն:

—Ձեմ ուզեր որ տունս ոտք կոխէ անիկա.

—Խելքդ գլուխդ բեր, ի՞նչ կը զառանցես ասանկ ամեն օր.

—Մեռնիմ աւելի աղէկ կ'ըլլայ, աւելցուց Աննա գողգոթիւն ձայնով մը.

—Մոռցա՞ր որ անիկա մեր բարերարն է, ընկերս է. չե՞ս գիտեր որ իմ յաջողութիւնս անոր պարտական եմ ես:

—Աւելի լաւ էր ցամաք հաց ուտէի, քան թէ տանս մէջ այդ վարնոց, չլիտի ցածութիւնները տեսնէի:

Տնոյր ես դուն, պոռաց Յակոբիկ բարկութեամբ, ու հեռացաւ:

Աննա վիրաւորուած իր բարոյական անմեղ զգացումներուն մէջ, հիմայ աւելի քան երբէք դժխեմ կը գտնէր իր ճակատագիրը եւ խիստ անգուշ՝ իր տղուն սիրտը ուր կարծես չորցեր էր վեհանձնութեան ամեն ծիլ:

Աղքատութեան օրերէն աւելի դժնդակ եւ աւելի անտանկլի կը գտնէր ձոխութեան ներկայ օրերը ուր իր ընտանեկան օճախի սրբութիւնը կը պղծուէր: Անիկա կրնար ամեն զրկանքի ու տառապանքի համակերպիլ բայց երբէք չէր կարող հանդուրժել երբ իր տան պատէ՛ւը այսպէս կ'արատաւորէին:

Մէկ կողմը կար հարսը, որ իր անպարկեշտ կեանքով, վաւաշտ կիրքերով ու շուայտ հաճոյքներով կ'արհամարհէր ամեն ամօթ-խածութիւն, կ'ընդոտնէր ամեն պարտաճանաչութիւն եւ խիղախ կը գիմէր հեռզհետէ դէպի անուանարկութիւն, գէպի փճացում:

Միւս կողմ իր զաւակը կար որ հարստանալու անգուսպ տենչով կուրացած՝ չէր ուզեր տեսնել կնկանը անպատուաբեր ըն-

Թացքը եւ զեռքարերար կ'անուանէր մարդ մը, որ օձի նման ներս սողոսկած էր իրենց սուռնէն եւ կը թունաւորէր հոն ալեւն բան:

Փառանձեմին Սմբատի հետ ունեցած յարաբերութիւնը կամայ կամայ ընդհանուր գայթակղութիւն մը առաջ բերած էր թաղին մէջ եւ Աննա շատ անգամ իր ականջով կը լսէր այնպիսի անմարմելի խօսքեր որոնցմով այս ու այն մարդիկ իր հարսին վարմունքը կը պախարակէին խորին զգուսնքով: Աննա շատ աշխատեցաւ որ այս անպատուութեան առաջքը առնէ սակայն իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին: Յակոբիկ ո'չ միայն չաղղուեցաւ իր մօր խօսքերէն, այլ ընդհակառակը սկսաւ անարդել զանի եւ ատելութիւնով վարուիլ անոր հետ:

Անիկա զանազան հաշիւներով պարզապէս կը վախնար իր կնոջմէն որուն հետ զաշնակցած էր իր մօրը գէմ: Դժբաղդ կիներ բնաւ հանգիստ չունէր ալ եւս, ցնդած պառաւի մը տեղ կը դնէին, ամեն օր կը նախատէին զանի եւ անոր սրտի թունալից դառնութիւնը կ'աւելցնէին իրենց վիրաւորէի թշնամանքներով:

Խեղճը բոլորովին յուսահատած իր զաւկէն ու հարսէն, չի կրցաւ դիմանալ գինքը տանջող, խորտակող վշտին եւ մէկ օր ծանրապէս հիւանդացած՝ անկողին ինկաւ վերջապէս:

Աննա չարաչար կը տառապէր Փառանձեմի աչքին առջեւ որ կարծես ներքէն գոհունակութիւն մը, անմեկնելի հաճոյք մը կը զգար իր կեսուրբին թշուառութիւնը գիտելով:

Անիկա կը տեսնէր հիւանդին գունատ դէմքը, ուժասպառ վիճակն ու զարհուրելի տանջանքը, սակայն կարեկցութիւն մը չէր զգար բնաւ, անհրաժեշտ հոգածութեան մէջ իսկ կը թերանար եւ ամեն օր կը սպասէր անոր կեանքի խաւարելուն:

Յակոբիկ քանի մը օրեր անտարբեր մնալէն յետոյ, կամայ ակամայ բժիշկ մը կանչեց՝ որուն զեղբոր սակայն ամենեւին օգուտ մը չունեցան եւ Աննա 8 օրէն, բոլորովին լքուած, ջախջախուած իր սրտով ու բոլոր յոյսերով, լերջին շունչը աւանդեց՝ օրօրոցէն մինչեւ գերեզման, թշուառ օրերու մէջ, չգնանալով թէ ի՞նչ է արդեօք հանգստութիւնն ու կեանքի վայելքը:

ԺԱ.

Աննայի մեռնելէն վերջ, Փառանձեմ ինքզինքը բոլորովին

ազատ ու անկախ կը զգար ալ եւս, եւ ամեն օր իր հոմանիին գիրկը՝ զեղիւ կեանքի մը ապականուած մթնոլորտին մէջ, կոյր ինքնաբաւականութեամբ կը ճաշակէր իր բոլոր անպարկեշտ հաճոյքներու մոլորեցուցիչ քաղցրութիւնը:

Յակոբիկ, անգին, իր միակ բաղձանքի իրականացումը տեսնելու վրայ էր եւ օր է օր, շահագործական նորանոր յաջողութիւններով վաճառականութիւնը առաջ կը տանէր:

Ամենքը կը նախանձէին անոր վրայ եւ Յակոբիկ ինքզինքը միւս միւսակ կը զգար իր հակառակորդներուն գէմ որոնք՝ թէ եւ անգործ բայց ակռանին սրած եւ ժանիքնին պողովատած կը ջանային յուսահատական ճիգերով, վնաս մը հասցնել եւ արգելք դառնալ անոր յառաջդիմութեան. ուստի ամեն կերպ հնարամտութիւն կը բանեցնէր ամենքը բզկտելու, ամենուն ալ յաղթելու համար:

Հետզհետէ սկսած էր մեծաքանակ վաճառումներ ընել եւ, իր անընդհատ աճող նւթական ուժին վստահ, ապրանքներուն գինը կը կտորէր միշտ ու, աշխարհի ազատ օրէնքին համեմատ, չարաչար կը մրցէր իր զրացիներուն հետ:

Շուրջը գտնուած բոլոր խանութներուն համար իր վաճառատունը հիմայ անկուշտ գազան մըն էր որ յամառ ու անհաւատար կռիւ կը մղէր ամենուն գէմ եւ որուն վիթխարի կողերը կը սպառնային կլլել, սպառել ամենը:

Խղճի պզտիկ խայթ մը անգամ չէր զգար երբ իր աչքին առջեւ կը տեսնէր Յակոբիկ իր նմաններու աննշան հարստութեան փճացումը եւ գործին քայքայումը: Իր հարստութեան բազմանալուն հետ կը սաստկանար նաեւ իր ազանութիւնը եւ ամեն վայրկեան կը խորհէր աւելի ու աւելի ընդարձակել գործը:

5—6 պաշտօնեաներ ունէր իր ծառայութեան տակ որոնք լարուած մեքենայի մը նման, արշալուսէն մինչեւ վերջալոյս, իր խիստ ու բարբարոս հսկողութեան տակ կ'աշխատէին, ապրելու եւ իրենց թշուառ ընտանիքները ապրեցնելու համար:

Քաղաքի սակաւաթիւ ու նշանաւոր հարուստներուն կարգէն կը համրուէր ալ եւս Յակոբիկ: Ամենազօր ոսկիներուն հրաշագործ զօրութիւնը կարծես թանձր քողով մը կը ծածկէր իր ընտանեկան կեանքի գարշելի ապականութիւնն ու ծայրայեղ անբարոյականութիւնը որուն մէջ թաթաղուած էր մանտանդ Փառանձեմ՝ իրրեւ

յեախնը զաղտնի պոռնիկներուն: Եւ ծածկէր զարձեալ այն անխղ-
ճութիւններն ու կեղեքումները որոնք իր յաջողութեան էական
եւ անհրաժեշտ պայմաններն ու անխուսափելի պահանջն էին
զարձած: Մէկ խօսքով՝ Յակոբիկ անսահման վարկ եւ յարգանք կը
վայելէր ամեն դասակարգի մարդոց մօտ: Թաղային ամեն տեսակ
դորձերու կը խառնուէր եւ իր ձայնը մեծ կշիռ ունէր կրթական
խնդիրներու քմահաճ կարգադրութեանց մէջ:

Թաղին երեւելիներէն էր ան հիմայ, ականաւոր մարդ մը,
չա՛տ... պատուաւոր:

ԳԻՆ 50 ՍԱՆԴԻՄ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0341061

